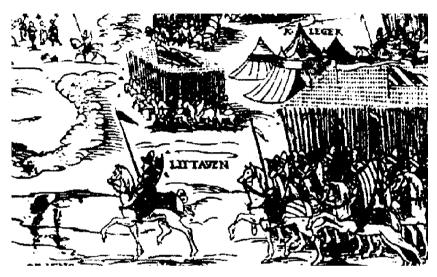
VIII. У дзяржаве «абодвух народаў»

VIII.1. Плюсы і мінусы аб'яднання з Каронай

Агульнымі намаганнямі «абодвух народаў» Вялікае Княства змагло ўнікнуць ваеннай катастрофы. Праўда, рэальную дапамогу ў вайне яно атрымала не адразу. Калі ў Кароне экзекуцыйны рух дамогся таго, што на абарону ішла чвэрць даходаў («кварта») з каралеўскіх маёнткаў, адабраных ад магнатаў, і з дзяржанняў высокіх ураднікаў, дык у Княстве гэтага не ўдалося зрабіць. Сенатары і паслы з Літвы і Беларусі, спасылаючыся на дэклараваную «роўнасць», прасілі ўвядзення «аднолькавай абароны». На ваенныя патрэбы стаў паступаць прыбытак ад гаспадарскіх гарадоў, але ў цэлым даходы ў скарб тут былі намнога меншыя.

Новы кароль і вялікі князь Стэфан Баторы (1576—1586), які мабілізаваў сілы абедзвюх дзяржаў, рашуча ўзяўся за працяг вайны ды трыма кампаніямі давёў яе да пераможнага канца. 30 жніўня 1579 г. яго армія ўвайшла ў Полацк, а праз год вызваленне акупаваных земляў Беларусі завяршылася і ваенныя дзеянні перанесліся на тэрыторыю Расіі. Беларускія землі былі вызвалены. Ям—За-

польскі мір 1582 г. зафіксаваў цяжкае паражэнне Маскоўскага царства ды замацаваў у складзе беларуска—літоўскай дзяржавы не толькі вернуты Полацк, але і іншыя этнічна беларускія землі, прыкладам, Невель і Вяліж, страчаны яшчэ ў часе вайны 1500—03 г.

Войска ВКЛ пад Полацкам у час аблогі горада ў 1579 г. З тагачаснай нямецкай газеты.

Прадухіліўшы разгром Вялікага Княства, унія, аднак, не зліквідавала самой непазбежнасці наступных войнаў з Маскоўскай дзяржавай. У XVII ст. царства Раманавых ператворыцца ў адну самых магутных дзяржаў Еўропы, тэрыторыя і ваенная сіла якой будуць пастаянна ўзрастаць, і развязка стане пытаннем часу.

Аб'яднанне дзвюх дзяржаў і «абодвух» (палітычных, бо этнічных было прынамсі чатыры) народаў у «спольную» федэрацыю Рэч Паспалітую не правяло да уніфікацыі іх палітычных сістэм. Вельмі хутка заявіла пра сябе несупадзенне інтарэсаў і прыярытэтаў. Выкарыстоўваючы кожную магчымасць, асабліва час бескаралеўя, панырада Вялікага Княства імкнуліся ўмацаваць асновы палітычнай суб'ектнасці сваёй дзяржавы ў рамках прынятай уніі.

Ужо праз тры гады пасля Люблінскага сойма, пасля смерці апошняга з Ягайлавічаў, калі дынастычныя сувязі Кароны і Княства перарваліся, паны—рада выступілі з асобнай пазіцыяй па кандыдатуры новага манарха. У 1573 г. сенатары ад ВКЛ запатрабавалі вяр-

тання ўкраінскіх зямель і на з'ездзе ў Вільні, насуперак акту уніі, самастойна прынялі рашэнне, каб даходы з Падляшша і Валыні паранейшаму ішлі ў скарб іх дзяржавы. У парушэнне таго ж Люблінскага акта віленскія палітыкі ўвялі асобную прысягу для

Стэфан Баторы, кароль польскі і вялікі князь літоўскі (1576—1586). Дрэварыт з «Хронікі Еўрапейскай Сарматыі» А.Гвагніна (1611).

манарха і асобнае пацвярджэнне ім правоў Вялікага Княства Літоўскага. Пасля прызнання гэтых новаўвядзенняў першым абраным каралём і вялікім князем Генрыхам Валуа (1573—1574) яны сталі нормай.

Перад вальным соймам Рэчы Паспалітай сенатары і шляхецкія паслы з усёй дзяржавы збіраліся на свой «генеральны соймік», на якім на аснове інструкцыяў павятовых соймікаў выпрацоўвалася агульная праграма і пазіцыя ВКЛ. Адбываліся яны ў Ваўкавыску, а потым у Слоніме за два тыдні да варшаўскага сойма. Апрача генеральнага сойміка ў 1570-х г. у ВКЛ з'явіўся яшчэ адзін агульнадзяржаўны інстытут парламентарызму — генеральны, або галоўны з'езд, празваны віленскай канвакацыяй (бо першая адбылася ў

Вільні). Фактычна гэта была новая іпастась вальнага сойма ВКЛ з далюблінскага часу. Канвакацыю звычайна склікаў манарх, але рабілася гэта па патрабаваннях сенатараў, а разглядаліся на ёй пільныя дзяржаўныя справы, датычныя абароны, фінансаў ды падаткаабкладання. Як надзвычайны заканадаўчы орган віленская канвакацыя праіснавала да канца XVII ст. Праўда, цалкам функцый вялікага вальнага яна не пераняла, бо прыняцце законаў і абкладанне падаткамі заставалася прэрагатывай «спольнага» сойма Рэчы Паспалітай. Месцам правядзення апошняга заставалася Вар-

шава (сойм 1653 г. у Берасці стаў выключэннем), пакуль палітычны народ Вялікага Княства не дамогся таго, каб з 1673 г. кожны трэці з супольных соймаў (апрача элекцыйнага, канвакацыйнага і каранацыйнага) праходзіў на яго тэрыторыі, у Горадні.

Не атрымала Рэч Паспалітая і адзінай судовай сістэмы. Калі ў Кароне Польскай «Трыбунал каронны» быў утвораны ў 1578 г. і кароль страціў прэрагатывы найвышэйшай судовай інстанцыі для шляхты, дык ужо ў 1581 г. такая ж установа ўтварылася ў ВКЛ — «Галоўны трыбунальскі суд», або Галоўны літоўскі трыбунал. Яго склад выбіраўся на сойміках (па два дэпутаты ад павета), а паседжанні праводзіліся ў Вільні, Менску і Наваградку (па чарзе праз год). Са стварэннем гэтага органа фармаванне сістэмы найвышэйшай улады ў дзяржаве завяршылася.

Асабліва важнай перашкодай на шляху уніфікацыі палітычных сістэм Кароны і Княства стаў новы Статут. Пастанова аб яго падрыхтоўцы прымалася ў Любліне і, што парадаксальна, мела на мэце

Слочитеч Чидокии. Китем Чидокии.

HACOHME BAPILIABOROMA

BYLAKAMH Waminhar . Likk 'y & u.a.

Тытульны аркуш зводу законаў Галоўнага трыбунала (1586).

акурат уніфікацыю заканадаўства. У камісію па падрыхтоўцы новага кодэкса ўваходзілі канцлер Астафі Валовіч і пісар Леў Сапега ад гаспадарскай канцылярыі, віленскі біскуп Валяр'ян Пратасевіч, сакратар караля Аўгустын Ратундус, жамойцкі кашталян Мельхіёр Шэмет ды па адным шляхцічы ад кожнага ваяводства (ад Полацкага быў князь Павел Сакалінскі, ад Віцебскага — Ян Сколка, ад Менскага — Марцін Валадковіч, ад Наваградскага — Бенядыкт Юрага, ад Берасцейскага — Кірдзей Крычаўскі і г.д.). Распрацаваны праект абмяркоўваўся на павятовых сойміках, пад час сустрэч з панамі-радаю, на генеральных з'ездах, збіраных вялікім князем у 1582 і 1584 г. Можна сказаць, што да яго падрыхтоўкі меў дачыненне ўвесь палітычны народ беларуска—літоўскай дзяржавы.

У Вільні новы кодэкс законаў разглядаўся як прававая гарантыя адасобленасці Вялікага Княства ад Кароны, аснова яго самастойнасці і паўнавартасці як дзяржавы. Не касуючы самога Люблінскага акта, новы Статут фактычна пазбаўляў яго юрыдычнай сілы, паколькі не змяшчаў ніводнай пастановы аб уніі (яна згадвалася толькі ў самым агульным плане).

Ва ўступе да новага Статута падканцлер Леў Сапега змясціў пранікнёныя словы пра свабоду як найважнейшую каштоўнасць грамадства: «Обачывали то усих веков люди мудрые, же в каждой

Леў Сапега (1557—1633), віленскі ваявода і вялікі гетман.

речы посполитой человеку почстивому ничого не маеть быти дорожшого над вольность. А неволею так се маеть гидити, же не только скарбами, але и смертью ее од себе отганяти есть повинен». Згадваючы словы Цыцэрона, ён выразна сфармуляваў галоўную ідэю прававой дзяржавы — падпарадкаванне ўсіх адзінаму праву: «естесмо невольниками прав для того, обысмы вольности уживати могли», і назваў новы кодэкс права «скарбом,... который жадною сумою преплачен быти не можеть». Як лічыў Леў Сапега, сапраўднага гонару заслугоўвала і тое, што Статут быў напісаны на сваёй, старабеларускай мове: «А если которому народу встыд прав своих

не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списаные маем...».

Не паўтараючы ніводнага пункта Люблінскага акта аб дзяржаўным адзінстве, Статут наадварот адназначна сцвярджаў, што найважнейшыя знешнепалітычныя пытанні (вайна і мір, скліканне паспалітага рушання і г.д.) меў вырашаць толькі вальны сойм Вялікага Княства Літоўскага. Новы звод адмяніў дэклараванае ў Любліне раўнапраўе кароннай шляхты з падданымі Княства на тэрыторыі Літвы і Беларусі. Палякі ў ім трактаваліся як чужаземцы (як і ў Статутах 1529 і 1566 г.). Цяпер яны больш не маглі набываць у Вялікім Княстве зямлю і дзяржаўныя пасады (такое права набываць зямельную ўласнасць у Беларусі і Літве каронная шляхта атрымала ў 1564 г. на Варшаўскім сойме), а на нованабытых тэ

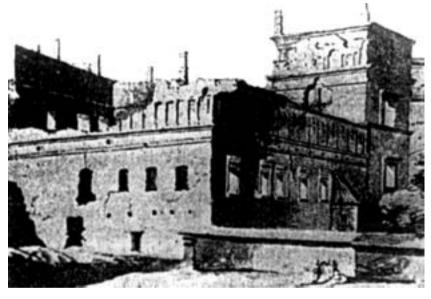
рыторыях можна было асядаць толькі пры ўмове служэння Вялікаму Княству. Нават дзеля таго, каб правесці польскае войска цераз тэрыторыю беларуска-літоўскай дзяржавы, патрабаваўся дазвол паноў-рады і вялікага князя. Фактычна, новы звод законаў не прызнаваў і ранейшых тэрытарыяльных стратаў на карысць польскай ці якой іншай дзяржавы, бо ў адпаведным артыкуле гаспадар абавязваўся «вяртаць» усе страчаныя землі.

Шэраг артыкулаў новага Статута, у прыватнасці — смяротнае пакаранне за забойства простага чалавека, прынцып індывідуальнай адказнасці і прэзумпцыі бязвіннасці, абмежаванне нявольніцтва (у якасці нявольнікаў разглядаліся толькі ваеннапалонныя), дэкларацыя рэлігійнай талерантнасці (у кодэкс цалкам увайшоў перакладзены тэкст Варшаўс-

Тытульны аркуш Статута 1588 г. Выданне друкарні Мамонічаў. кай канфедэрацыі 1573 г.), першая рэгламентацыя прыродакарыстання і інш., — усё гэта ставіла яго на адно з першых месц у практыцы еўрапейскай законатворчасці і прававой культуры. Даследчыкі назавуць яго вычарпальным і найдасканалейшым для свайго часу.

З прычыны антылюблінскага характару новага зводу польскі бок не збіраўся прымаць яго на супольным сойме. Новы Статут стаў законам толькі дзякуючы збегу абставін. Пасля элекцыі 1587 г., у якой

Ніжні замак у Вільні, перабудаваны ў сярэдзіне XVI ст. Малюнак Ф.Смуглевіча (1800).

дэлегацыя беларуска—літоўскай дзяржавы не брала ўдзелу, Вялікае Княства выставіла зацвярджэнне Статута як умову прызнання абранага Жыгімонта III Вазы (1587—1634) сваім манархам. У выніку 28 студзеня 1588 г. на каранацыйным сойме Жыгімонт Ваза выдаў прывілей, якім зацвердзіў трэці Статут Вялікага Княства Літоўскага і дазволіў яго друкаваць. На ўкраінскіх землях Кіеўскага, Брацлаўскага і Валынскага ваяводстваў, далучаных у 1569 г. да Кароны, захаваў сілу Статут 1566 г., які зваўся там Валынскім.

Так у Вялікім Княстве набыў сілу галоўнага закону звод новых прававых нормаў, які, па сутнасці, адмаўляў прынцыпы дзяржаўнай уніі з Каронай. Ён быў абавязковы як для ўсяго насельніцтва Княства, так і для чужаземцаў, калі тыя траплялі на тэрыторыю

Беларусі і Літвы. Паколькі Статут 1588 г. уваходзіў у вострую супярэчнасць з праграмай грамадска-палітычнай уніфікацыі Рэчы Паспалітай, каронная шляхта да канца XVI ст. неаднаразова патра-

Вільня. Гравюра сярэдзіны XVI ст.

бавала на сваіх сойміках, каб «Статут літоўскі, каторы на сойме не быў узгоднены, скасаваць». «Паправіць» гэты звод імкнуліся і ў XVII ст., але безвынікова.

На беларускіх землях Статут 1588 г. заставаўся асноўным законам да канца існавання Вялікага Княства Літоўскага. У Кароне ў другой палове XVII і ў XVIII ст. яго прымянялі ў судах, у Маскоўскім царстве з яго запазычылі шмат нормаў пры падрыхтоўцы свайго зводу («Соборное уложение» 1649 г.), ён жа стаў асновай праекту кадыфікацыі права на Левабярэжнай Украіне ў першай палове XVIII ст. Сучаснікі лічылі гэты звод дасканалым. Напрыклад, Тэадор Астроўскі ў 1784 г. напісаў, што кароннае заканадаўства «не дараўноўваецца па дасканаласці да літоўскага». У Беларусі III Статут адмяніла толькі імператрыца Кацярына II пасля інкарпарацыі тэрыторыі ВКЛ у склад Расійскай імперыі, але Павел І вярнуў Трэцяму Статуту сілу закону, і ў 1811 г. ён быў надрукаваны яшчэ па-расійску. Канчаткова звод 1588 г. скасаваў толькі Мікалай I (у 1831 г.— ва ўсходніх губернях Беларусі, а ў 1840 г. — у Менскай, Гарадзенскай і Віленскай).

Палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага, замацаваны Трэцім Статутам, не адпавядаў таму яго становішчу ў Рэчы Паспалітай, якое вызначыў Люблінскі акт. Фармальна дзве дзяржавы аб'ядноўвалі толькі супольныя манарх і сойм. Асобнымі ж для Вялікага Княства былі скарб і манета, канцылярыя і пячаткі, трыбунал і ўрады, сваё войска і законы, а нават такія сімвалічныя рэчы, як элекцыя, прысяга і зацвярджэнне правоў, урэшце — свая дзяржаўная мова. Не існавала фактычна ніводнага агульнага для дзвюх дзяржаў міністра ці кіраўніцтва. Такая палітычная сістэма праіснавала практычна нязменнай да канца XVIII ст.

VIII.2. Дэмаграфічнае і гаспадарчае развіццё

VIII.2. Дэмаграфічнае і гаспадарчае развіццё

Нягледзячы на частыя войны, якія спусташалі цэлыя паветы Беларусі, асабліва на ўсходзе, XVI ст. можна лічыць перыядам хуткага дэмаграфічнага поступу краю. Калі ў канцы XV ст. сярэдняя шчыльнасць насельніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім наогул не пераўзыходзіла 5 чалавек на 1 км кв., дык у першай палове XVI ст.

яна дасягнула 7. а ў другой ужо 9 чалавек на тую ж адзінку плошчы. Паводле падлікаў Генрыха Лаўмяньскага, які апрацаваў матэрыялы попісу войска, агульная колькасць жыхароў Вялікага Княства ў 1528 г. магла раўняцца 2,5 млн. чалавек, з якіх на Беларусь і Літву прыходзілася блізу 2 млн. Гусцей заселенымі былі заходнія паветы краіны — Ашмянскі, Наваградскі, Ваўкавыскі, Берасцейскі. З попісу відаць, што яны выставілі ў 2 — 4 разы больш коннікаў, чым усходнія раёны Беларусі.

Менш чым за паўстагоддзя прырост насельніцтва ў Бела-

Яўрэі ВКЛ XVII ст. Паводле М. Балабана.

русі перавысіў 30%. На 1569 г. у межах Вялікага Княства Літоўскага налічвалася ўжо прыкладна 3,5 млн. жыхароў, з іх больш за 1,8 млн. — на землях цяперашняй Беларусі. Да шляхецкага стану адносілася каля 162 тысяч чалавек, г.зн. да 9% насельніцтва.

Зыходзячы з агульнаеўрапейскага маштабу, можна адзначыць, што ў другой палове XVI ст. Рэч Паспалітая «абодвух народаў» па дэмаграфічным патэнцыяле была сярэдняй дзяржавай Еўропы і мела 7,5 млн. жыхароў. Пераўзыходзілі яе Францыя (16 млн.), Нямецкая імперыя (12 млн.), Італія (11 млн.), Маскоўскае царства (11 млн.) ды Іспанія (9 млн.), а ніжэй знаходзіліся Англія (з Ірландыяй — 4 млн.), Нідэрланды (3 млн.), Швецыя (з Фінляндыяй — 1 млн.) і Данія (з Нарвегіяй — 0,8 млн.).

Тэмп дэмаграфічнага развіцця заставаўся высокім і ў наступныя дзесяцігоддзі. Як падлічыў Юзаф Можы, да сярэдзіны XVII ст. (дадзеныя на 1648 г.) у беларускіх паветах Вялікага Княства жыло блізу 2,9 млн. чалавек (у цэлай дзяржаве тады налічвалася 4,5 млн.). З агульнай колькасці насельніцтва прыкладна 75% складаў вясковы люд,

Татарскі ротмістр. Паводле малюнка 1670 г.

блізу 15—17% — жыхары гарадоў і мястэчак (паводле падлікаў Зіновія Капыскага), і да 8—10%—шляхта. Такая ўдзельная вага рыцарства была яшчэ ў Іспаніі, у большасці ж дзяржаў яна не пераўзыходзіла 1% (Францыя, Чэхія, Расія).

Насельніцтва краю здаўна было поліэтнічным. У гарадах і мястэчках Заходняй і Цэнтральнай Беларусі значную яго частку ўтваралі нацыянальныя меншасці, галоўным чынам яўрэі, татары, палякі, немцы. Яўрэі жылі на беларускай зямлі з часоў існавання старажытных княстваў. Яны трымаліся даволі абасоблена, самастойнымі тэрытарыяльнымі арганізацыямі — кага-

ламі, кіруючыся ўласнымі правамі і ўстановамі. Найбольшыя іх калоніі ўтварыліся ў Берасці і Горадні, многа іудзеяў было такса-

ма ў Вільні і Троках. У 1388 г. яўрэі Берасця, а ў 1389 г. і Горадні атрымалі прывілей Ягайлы, які дазваляў ім гандляваць і набываць ва ўласнасць зямлю. Праз дваццаць гадоў гэтыя правы былі пацверджаны Вітаўтам. Адзіным прыкладам неталерантнай палітыкі ўладаў стала выгнанне яўрэяў з канфіскацыяй іх маёмасці воляю вялікага князя Аляксандра ў 1495 г., што было зроблена з прыкладу Кароны Польскай. У гаспадарскай пастанове гаварылася: «загадалі мы ўсю жыдаву з нашага Вялікага Княства выбіць» (г.зн. выгнаць). Аднак ужо Жыгімонт Стары ў 1507 г. пацвердзіў берасцейскі прывілей, пашырыўшы яго на ўсіх яўрэяў дзяржавы (нормы гэтага прывілею ўвайшлі і ў Статут 1529 г.). У Горадні і Берасці іудзеям вярнулі іх дамы і пляцы, сінагогі і могілкі. У тыя часы вялікая яўрэйская супольнасць з'явілася таксама ў Пінску. У цэлым на пачатак XVI ст. у

Вялікім Княстве Літоўскім магло налічвацца каля 10 тысяч іудзеяў. Іх колькасць значна ўзрасла ў першай палове XVII ст. Згодна з падлікамі спецыялістаў, перад паўстаннем Хмяльніцкага ў гарадах усёй Рэчы Паспалітай знаходзілася ўжо да 500 тысяч яўрэяў.

ال مَوْ الْمُدُونَ لَكُ بُهُ بُونُ بِنَ اللهِ اللهِ الْمُوالْفَيْدُ لَامَانُ بُدُ بِوَ بِنَ بِنَ اللهِ اللهِ اللهِ اللهُ الله

Татарскія пасяленні з'явіліся ў Беларусі і

Старонка хамаіла XVII ст.

Літве ў часы Вітаўта. Першая вялікая група татараў прыйшла пад яго апеку ў 1395 г. з ханам Залатой Арды Тахтамышам, войска якога было разгромлена эмірам Цімурам. Праз два гады Вітаўт сам здзейсніў паход супраць Арды і, са слоў Яна Длугаша, «шмат тысяч татараў з жонкамі і дзецьмі ды жывёлаю паланіў і прывёў у Літву». Вялікі князь сяліў іх у сваіх уладаннях, надзяляючы зямлёй на ўмовах вайсковай службы. Шмат было і добраахвотных эмігрантаў, уцекачоў з Арды, дзе часта мяняліся ханы. Значныя перасяленні татараў у ВКЛ не перапыняліся цягам усяго XV ст. Самыя вялікія іх калоніі ўтварыліся ў ваколіцах Трокаў, Горадні, Менска. Кампактнымі групамі жылі татары таксама ў Іўі, Клецку, Маладэчне, Міры ды іншых гарадах і мястэчках Беларусі. Па падліках гісторыкаў, разам у першай пало-

ве XVI ст. ва ўсім Вялікім Княстве налічвалася каля 7 тысяч татараў. Усе яны мелі шляхецтва і «служылі вайною». Шляхта мусульманскага веравызнання не атрымлівала толькі палітычных правоў і не магла валодаць «людзьмі нявольнымі». Трымаючыся сваёй веры, татары хутка славянізаваліся і перанялі мову карэнных жыхароў. Захаваліся іх «кітабы» — арыгінальныя літаратурныя помнікі XVII—XVIII ст. (хоць, як лічаць вучоныя, стварацца яны маглі і ў XVI ст.), напісаныя арабскім алфавітам па—беларуску, а таксама «хамаілы» (малітоўнікі). Нават вусная народная творчасць татараў Беларусі мала адрозніваецца ад беларускай.

Падкрэслім, аднак, што да сярэдзіны XVII ст. у гарадах і мястэчках Беларусі яшчэ цалкам дамінавала карэннае жыхарства. З даследаванняў Зіновія Капыскага, яно складала да 80% гараджан. Яўрэі, якія ў склад мяшчанства не ўваходзілі, налічвалі тады ад 5 да

Рамеснікі-збраяры. Гравюра XVI ст.

8% колькасці ўсіх жыхароў горада. Прыкладам, у Берасці, дзе існавала адна з самых старых і найбольш значных іудзейскіх абшчын, паводле інвентара сярэдзіны XVI ст. яны мелі 90 двароў, утвараючы 8% ад усіх жыхароў горада. Нават у сярэдзіне XVII ст. у маштабах усёй Беларусі яўрэі маглі складаць не больш за 1-2% усяго насельніцтва. Да выразных зменаў этнічнага

складу гарадоў тут дайшло пасля вайны 1654—1667 г., пра што будзе ніжэй.

Адной з самых яркіх асаблівасцяў эканамічнага развіцця Беларусі XVI — першай паловы XVII ст. стаў бурны рост гарадоў і мястэчак. Калі для пачатку гэтага перыяду гісторыкі налічваюць толькі 48 гарадоў і мястэчак, дык у сярэдзіне XVII ст. іх было ўжо 467 (а ў цэлым Вялікім Княстве — 757). Пры гэтым, як зазначае лепшы знаўца пытання Станіслаў Александровіч, абсалютная большасць мястэчак з'явілася да канца XVI ст. У заходніх паветах Беларусі ступень урбанізацыі была вышэйшая, чым у Падняпроўі і Падзвінні. Па колькасці насельніцтва вылучаліся Берасце, Віцебск, Магілёў, Пінск, Полацк, Слуцк. У іх налічвалася прыкладна па 10 тысячаў жыхароў, толькі ў Полацку гэтая лічба сягала значна вышэй. Да 1563 г. гэта быў самы буйны горад у цяперашніх межах Беларусі,

называны ў нямецкіх лятучых лістках «вялікім і багатым». І самі палачане лічылі яго «местам славутым», не меншым за Вільню ці Мальбарк. Пасля разбурэння Полацка ў гады Інфлянцкай вайны другім пасля сталіцы местам стаў Магілёў. Большасць жа гарадоў мелі па некалькі тысяч чалавек, а ў мястэчках жыло да паўтары — дзвюх тысяч насельнікаў. Колькасць гарадскога жыхарства ўзрастала галоўным чынам за кошт вольных сялян і ўцекачоў ад пры-

Ганчар за працай. Гравюра XVI ст.

гону. Калі Статут 1588 г. дазволіў шляхце засноўваць мястэчкі на ўласных землях, паны паспяхова выкарысталі гэтую магчымасць і сталі ўтвараць шматлікія мястэчкі, гандлёва—рамесныя цэнтры, пераважна каля сваіх рэзідэнцый. Вялікая ўдзельная вага прыватнаўладальніцкіх гарадоў можа лічыцца адной з асаблівасцяў Беларусі. Згодна з падлікамі гісторыка Анатоля Грыцкевіча, магнацкім родам, перадусім Радзівілам, Сапегам, Хадкевічам, належала прыкладна 40% гарадоў XVI — XVII ст. Сярод іх можна згадаць Быхаў, Дуброўну, Капыль, Клецк, Лепель, Мір, Нясвіж, Талачын, Чашнікі, Шклоў і інш.

XVI — першая палова XVII ст. сталі часам найвышэйшага гаспадарчага развіцця старой Беларусі. Пра небывалы поступ сведчыла. у прыватнасці, узрастанне колькасці рамеснікаў і з'яўленне шэрагу новых рамесніцкіх спецыяльнасцяў. Рамесны люд складаў прыкладна палову і болей насельніцтва горада, а ў мястэчках яго колькасць вагалася ў межах 10 — 25%. У беларускіх гарадах тых часоў працавалі рамеснікі не менш чым 200 спецыяльнасцяў. Найбольшая ўдзельная вага належала спецыяльнасцям, звязаным з апрацоўкай металу (каля 24%), на другім месцы знаходзілася апрацоўка скуры (22%), на трэцім — выраб прадуктаў харчавання (19%), потым ішлі будаўнічыя спецыяльнасці, рамеснікі, занятыя ў вырабе адзення, і г.д. Характэрнай з'явай першай паловы XVII ст. стала хуткае пашырэнне рамесніцкіх цэхаў: у Менску за гэты час іх колькасць павялічылася з 2 да 11, у Магілёве, які стаў найбуйнейшым гандлёва-рамесным цэнтрам Беларусі — з 7 да 17, у Слуцку з 5 да 17, у Берасці— з 2 да 14. У суме да канца XVI ст. на тэрыторыі Беларусі рамеснікаў аб'ядноўвала не менш за сто цэхаў. Праўда, цэхавыя арганізацыі ў беларускіх гарадах не мелі такой класічнай формы рэгламентацыі, як рамесніцкія карпарацыі краін Заходняй Еўропы, і не дамагаліся поўнай манаполіі на рынках. Звычайнай з'явай тут было і пазацэхавае рамяство, асабліва ў прыватнаўладальніцкіх юрысдыках гарадоў.

Як даўно заўважылі даследчыкі, важнай рысай развіцця беларускіх гарадоў заставалася іх цесная сувязь з сельскай гаспадаркай. Спусташэнні ад частых войнаў, эпідэміі, стыхійныя бедствы, а таксама неразвітасць рынка — усё гэта стрымлівала поступ рамёстваў і гандлю, патрабавала ад мяшчан займацца агародніцтвам і гадоўляй свойскай жывёлы. Звычайна гарады мелі па некалькі дзесяткаў, а то і па сто валокаў зямлі. Зрэшты, падобная карціна назіралася і на захадзе Еўропы. У Францыі ды Тасканіі гарады таксама не парывалі сувязяў з сельскай гаспадаркай.

Поспехі ў развіцці рамяства былі цесна звязаныя з актывізацыяй гандлю ў краіне. Адзіны ўнутраны рынак з прычыны адсутнасці тэрытарыяльнай спецыялізацыі яшчэ не склаўся, функцыявала сістэма лакальных рынкаў, затое ў гандлёвых сувязях беларускіх гарадоў з іншымі краінамі, найперш з суседнімі — Літвой, Польшчай, Украінай, Расіяй, ужо існавала пэўная спецыялізацыя, выкліканая інтарэсамі ўнутранай вытворчасці і абмену.

Гарады Беларусі хутка ўцягваліся ў міжнародны гандаль. Яго развіццю спрыяла стабілізацыя адносін паміж ВКЛ і Нямецкім ор-

дэнам у XV ст., а таксама Кракаўскі дагавор 1525 г. Беларускія купцы, найперш «госці» з Полацка, Магілёва, Пінска, сталі актыўней асвойваць рынкі марскіх гарадоў — Рыгі, Караляўца, Гданьска.

Праца на фальварку. Дрэварыт XVI ст.

Імпартаваліся ў асноўным металы, вырабы рамеснай вытворчасці, соль, прыправы і г.д., а з Беларусі на захад вывозілася багацце лясоў (драўніна, смала, футры) і прадукты сельскагаспадарчай вытворчасці — лён, каноплі, а таксама збожжа, вырашчанае на гаспадарскіх і шляхецкіх фальварках. Заўважана, што да сярэдзіны XVI ст. фальваркі з'яўляліся толькі ў басейне рэк Буг, Нёман і Дзвіна, што сведчыць пра іх арыентацыю на рынкі партовых гарадоў Балтыкі. Вялікае значэнне ў XVI ст. набыў і транзітны гандаль, у якім галоўную ролю выконвалі Полацк і Магілёў, што развівалі адносіны з рынкамі Маскоўскай дзяржавы, Інфлянтаў, Прусіі і Кароны. Пасля страты Смаленска (1514) незвычайную кар'еру на транзіце зрабіў Магілёў. Стаўшы цэнтрам транзітных перавозак футраў, тканін і металічных вырабаў, ён за некалькі дзесяцігоддзяў ператварыўся ў адзін з самых вялікіх гарадоў Беларусі.

Уключэнне эканомікі Беларусі (як і ўсёй Рэчы Паспалітай) у міжнародны гандаль прывяло да буйнамаштабнага рэфармавання сельскай гаспадаркі, пашырэння фальварачна—паншчыннай сістэмы ў Вялікім Княстве. Правядзенне аграрнай рэформы было выклікана

неабходнасцю ўзняць прадукцыйнасць працы земляробаў і павялічыць даходы ад апрацоўкі зямлі. З канца XV да XVII ст. у Еўропе хутка ўзрастаў кошт збожжа. Напрыклад, ад сярэдзіны XVI да пачатку наступнага стагоддзя ён узняўся ў 3 — 5 разоў. Такія цэны і высокі попыт на прадукцыю сельскай гаспадаркі на еўрапейскім рынку актывізавалі гаспадарчую дзейнасць землеўладальнікаў, якія імкнуліся атрымаць большы даход з зямлі. Але старая сістэма эксплуатацыі, заснаваная на павіннасцях пэўнай гаспадарчай адзінкі (службы), для якой нават не вызначалася колькасць душ ці якасць зямлі,

Сенакос. Дрэварыт XVI ст.

тармазіла рост прадукцыйнасці працы. Патрэбна было рэфармаваць яе. У суседніх Польшчы, Прусіі, Інфлянтах даўно выкарыстоўвалася новая арганізацыя сельскай гаспадаркі, пры якой феадальная рэнта залежала ад дакладна вызначанай плошчы ворнай зямлі.

У Вялікае Княства Літоўскае аграрная рэформа прыйшла з Падляшша. Упершыню на Беларусі такія мерапрыемствы праводзіла ў сваіх уладаннях каралева Бона Сфорца, аднак у шырокіх маштабах рэфармаваннем сельскай гаспадаркі заняліся ў сярэдзіне XVI ст. Спачатку ім былі ахоплены землі гаспадарскага дамену, а потым — уладанні магнатаў, шляхты, касцёла. Рэформа ўяўляла з сябе цэлы комплекс мерапрыемстваў тэхнічнага, гаспадарчага і грамадскага характару (размеркаванне зямлі, уніфікацыя павіннасцяў, увядзенне трохполля з рэгулярным цыклам севазвароту, рэарганізацыя вёскі і г.д.). Па тытуле галоўнага дакумента «Ўставы на валокі», выдадзенай у 1557 г., рэформа атрымала назву Валочнай памеры. На гаспадарскіх землях дакладна вызначаліся памеры сялянскіх надзелаў, фіксаваліся падаткі і павіннасці. Уся зямля абмервалася і дзялілася на валокі (адна валока — 30 моргаў, або 21,3 гектара), частку якіх дзяржава раздавала сялянам (звычайна адной сям'і —

адна валока ці яе частка), а іншыя пакідала ў гаспадарскім фондзе для фальварачнай гаспадаркі. Адну фальварачную валоку апрацоўвала сем сялянскіх. Як адзначана вышэй, вываз збожжа з фальваркаў на Захад даваў вялікі прыбытак, што ў першую чаргу і стымулявала правядзенне рэформы сельскай гаспадаркі.

На ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства, за выняткам Беларускага Падзвіння і Падняпроўя, у гаспадарскім дамене гэтыя пераўтварэнні былі праведзены ў сярэдзіне XVI ст., у гады панавання Жыгімонта Аўгуста. Паколькі ў Кароне такая рэформа праводзілася намнога раней, дык у Беларусі гэты праект даручылі ажыццяўляць палякам Пятру, Станіславу і Францішку Хвальчэўскім, якія мелі адпаведны вопыт. Але потым іх здолелі замяніць мясцовымі спецыялістамі. На пінскім Палессі функцыі Станіслава Хвальчэўскага пераняў Лаўрын Война, а на пасадзе спраўцы двароў і замкаў Пётр Хвальчэўскі быў таксама заменены ліцвіном.

Селянін за касьбой. Малюнак з інвентара маёнтка Кобрынскай эканоміі. Сярэдзіна XVIII ст.

У выніку рэформы на захадзе і ў цэнтры Беларусі сялянская абшчына ўжо ў XVI ст. была фактычна зліквідаваная. Надзелы зямлі сталі аднадворнымі і спадчыннымі. Многія вёскі ўзбуйняліся і набывалі новае аблічча. Яны мелі доўгую вуліцу, па адзін бок якой стаялі жылыя хаты, а па другі — гаспадарчыя пабудовы.

«Устава на валокі» 1557 г. тычылася толькі дзяржаўных уладанняў. На панскіх землях іх уладальнікі пачалі праводзіць рэформу толькі ў другой палове XVI ст., калі сталі відавочныя поспехі ў раней рэфармаваных гаспадарках. Яны таксама выкарыстоўвалі інструкцыі, блізкія да «Ўставы на валокі».

У Падзвінні і Падняпроўі да аграрнай рэформы дайшло толькі напрыканцы XVI — у пачатку XVII ст. У параўнанні з іншымі раёнамі Беларусі буйное землеўладанне тут развівалася слаба, а

шляхта была малалікая. Мясцовае насельніштва лоўга працівілася ўмацаванню эксплуатацыі, і часам не без поспеху, як, напрыклад, у Бабруйску. Толькі ў часы Жыгімонта III (1587—1632), калі адносіны з Масквой на пэўны перыяд палепшыліся, на ўсходзе прыступілі да больш энергічнага рэфармавання сельскай гаспадаркі і скончылі справу да 1639 г. Традыцыйная для Падняпроўя і Падзвіння валасная арганізацыя сялян была канчаткова падарваная, абшчыннае землеўладанне ворнай зямлёй ліквідавалася (хоць выпасы, выганы і лясы па-ранейшаму заставаліся абшчыннымі). Аднак фальварак не стаў тут дамінавальнай формай гаспадарання. Калі на заходніх і цэнтральных землях Беларусі ў XVI—XVIII ст. пераход сельскай гаспаларкі ад натуральнай да таварнай формы вытворчасці адбываўся на аснове развіцця шляхецкага фальварка і пашырэння паншчыны, дык на ўсходзе краю — менш заселеным і адсталым эканамічна, галоўную ролю мела грашовая рэнта. Адной з прычын гэтага з'яўлялася, відаць, спецыялізацыя ўсходніх раёнаў на тэхнічных, а не на збожжавых культурах. Грашовы чынш як асноўная форма рэнты ў спалучэнні з арэнднай сістэмай уладання ператваралі ўсходнюю Беларусь у рэгіён жорсткай эксплуатацыі сялянства, што ў хуткім часе выклікала ў гэтых землях выбухі антыфеадальнай барацьбы. Праўда, і ў многіх іншых раёнах Беларусі акрэсленая «Ўставай» тэндэнцыя да пераходу на адпрацовачную рэнту не змагла сцвердзіцца. Калі даходы ад зямлі былі большыя пры грашовай рэнце, уладальнікі ўводзілі яе. Пад канец XVI ст. грашовая рэнта ўжо выразна панавала, напрыклад, у Кобрыньскай эканоміі.

Дзякуючы ўдасканаленню сістэмы землекарыстання і шэрагу сацыяльна—эканамічных пераўтварэнняў правядзенне аграрнай рэформы стала важным этапам развіцця гаспадаркі Вялікага Княства Літоўскага. Адносіны, якія склаліся ў беларускай вёсцы пасля Валочнай памеры, не ведалі істотных зменаў да другой паловы XIX ст. Аднак у сацыяльным плане былі і адмоўныя наступствы рэфармавання. Прававое становішча сялян у цэлым пагоршылася, прыгон узмацніўся, воласць страціла прававую адасобленасць. Пасля аграрных пераўтварэнняў павіннасці залежных сялян нівеляваліся і сталі прыкладна аднолькавымі ў маштабах цэлай дзяржавы, таму пераход ад аднаго ўладальніка да другога цяпер страціў сэнс. Узмацненне рэжыму прыгоннага права выклікала стыхійны супраціў сялян. З канца XVI ст. усё большы характар пачалі набываць уцёкі сацыяльных нізоў з Беларусі на Ўкраіну — «на Ніз», у Прыдняпроўскі стэп, на вольніцу. Тысячамі ўліваліся яны ў Запарожскую Сеч. Як

вынікае з дакументаў, у многіх Запарожскіх загонах значную частку казакоў складалі жыхары Беларусі. Сярод іх — выхадцы з Пінска, Давыд—Гарадка, Бабруйска, Барысава, Магілёва, Быхава, Смаленска, Крычава, Мсціслава, Слуцка, Наваградка, Койданава, Менска, Астрына ды іншых гарадоў і паветаў. Трапляліся нават людзі з Вільні і Коўны.

Пастаянны адток жыхароў Беларусі на поўдзень, у стэп, пазбаўляў край актыўнай часткі насельніцтва, збядняў яго дэмаграфічны патэнцыял. Пройдзе яшчэ некалькі дзесяцігоддзяў, і выхадцы з Беларусі ў казацкіх загонах і сотнях прынясуць сваёй айчыне бязлітасную вайну, помсцячы найперш шляхце, але не шкадуючы і простага люду.

VIII.3. Рэфармацыя і контррэфармацыя

У другой чвэрці XVI ст. у Еўропе стаў хутка распаўсюджвацца грамадскі рух за рэфармаванне асноўных дактрын, арганізацыі і практыкі каталіцкага касцёла. Са слоў знаўцы Рэфармацыі польскага гісторыка Януша Тазбіра, фактычна гэта была барацьба за рэлігійнае пераўтварэнне дзяржавы, за пазбаўленне касцёла пазіцый панавальнага веравызнання і звязаных з імі прывілеяў. Рэфармацыйны рух падарваў адзінства каталіцкай Еўропы і прывёў да ўтварэння новых хрысціянскіх веравызнанняў, званых пратэстантызмам.

У другой чвэрці — сярэдзіне XVI ст. ідэі Рэфармацыі сталі пашырацца і ў Беларусі, дзе знаходзілі жывы водгук. Спрыялі гэтаму шчыльныя кантакты з Еўропай. Моладзь з Вялікага Княства Літоўскага, якая пабыла за мяжой, асабліва ў нямецкіх універсітэтах (а студэнты з Беларусі вучыліся ў Ляйпцыгу, Вітэнбергу, Цюбінгене і г.д.) ці пры еўрапейскіх дварах, пасля вяртання распаўсюджвала ў сваёй айчыне ідэі вялікіх рэфарматараў касцёла, найперш Марціна Лютара (1483—1546) і Жана Кальвіна (1509—1564). Рэлігійныя навіны прыносілі ў край і нямецкія мяшчане.

У адрозненне ад дзяржаў Цэнтральнай і Заходняй Еўропы, дзе адной з мэтаў рэфарматараў была секулярызацыя касцёльных зямель, у Вялікім Княстве прывабнасць Рэфармацыі не залежала ад маёмасных інтарэсаў. Калі, напрыклад, у Англіі касцёл валодаў 40% асвоеных зямель, то ў ВКЛ уладанні каталіцкага касцёла і праваслаўнай царквы разам складалі толькі 5% ад плошчы, якая апрацоўвалася. Пашырэнне рэфармацыйных настрояў тут вызначылі па-

літычныя інтарэсы алігархаў, перспектыўнасць Рэфармацыі для ўмацавання дзяржаўнай ідэнтычнасці ВКЛ, а таксама прывабнасць дэмакратычных прынцыпаў арганізацыі кальвінскага касцёла ў вачах шляхты.

Пачатак Рэфармацыі ў Вялікім Княстве паклалі магутныя Радзівілы. Пераломным момантам стаў пераход у 1553 г. з каталіцтва ў пратэстантызм вялікага канцлера і віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла Чорнага (1515—1565) і гетмана найвышэйшага Мікалая Радзівіла чаранага (1515—1565) і гетмана найвышэйшага Мікалая Радзівіла чаранага (1515—1565) і гетмана найвышэйшага мікалая Радзівіла чарана найвышэйшага мікалая найвана найвышэйшага мікалая чарана найвана найвышэйшага мікалая найвана найвышэйшага мікалая найвана найвана

Мікалай Радзівіл Чорны (1515—1565), вялікі канцлер і віленскі ваявода.

віла Рудога (1512—1584), брата пашлюбленай каралём Барбары. За імі адзін за другім сталі пакідаць каталіцкі касцёл і праваслаўную царкву іншыя паны — Кішкі, Сапегі, Хадкевічы, Валовічы, Саламярэцкія, Храбтовічы, Гарнастаі, Корсакі. Услед за віленскім ваяводам, які прыняў кальвінізм, «паўсюдна ідзе ўся шляхта», — адзначыў пазней віленскі біскуп Валяр'ян Пратасевіч. У тым жа 1553 г. Мікалай Радзівіл Чорны заклаў у Берасці першы на тэрыторыі Беларусі кальвінскі збор і заснаваў друкарню. Гэты найбагацейшы магнат стаў галоўным пратэктарам Рэфармацыі ў Літве і Беларусі.

Новае веравызнанне знаходзіла сваю сацыяльную апору найперш у асяроддзі магнатаў і шляхты. Толькі самае дробнае рыцарства заставалася пры старой веры. Трэцяй вялікай сацыяльнай групай, якая далучылася да рэфармацыйнага руху, стала беларускае мяшчанства, асабліва яго эліты. Самым папулярным на тэрыторыі Беларусі было вучэнне Кальвіна. Пасля Берасця і Вільні ўжо ў 1550—60-х г. кальвінскія абшчыны з'явіліся ў Нясвіжы, Клецку, Віцебску, Менску, Заслаўі, Полацку, Койданаве, Івянцы, Іўі, Беліцы ды іншых гарадах і мястэчках. Магнаты, якія аддалі перавагу новаму веравыз-

нанню, рэфармавалі ў сваіх уладаннях касцёлы, утваралі пратэстанцкія абшчыны, а пры іх — школы, друкарні, шпіталі. На землях паноў—пратэстантаў у новае веравызнанне пераводзіліся і сяляне. Мікалай Радзівіл Чорны закрыў у сваіх уладаннях 187 каталіцкіх храмаў, канфіскаваў іх зямельны фонд і маёмасць, а падданых перавёў у пратэстантызм.

Да новай веры пераходзіла і шмат мяшчан, асабліва ў Віцебску, дзе пасля прывілею Жыгімонта Аўгуста на будаўніцтва святыні (1562

г.) кальвінскі збор фундавалі «баяры, шляхта, бурмістры, райцы і мяшчане», а таксама ў Менску і Полацку. Мяшчане таксама былі зацікаўлены ў аслабленні каталіцкага касцёла, праз юрысдыкі якога абмяжоўваліся сацыяльна—эканамічныя правы гарадскога жыхарства.

Аб'яднаўшы розныя сацыяльныя слаі, рэфармацыйны рух не мог быць адзіным. У 1562—65 г. прыхільнікі вучэння Кальвіна падзяліліся на два лагеры — кальвіністаў, якія склалі большы збор, і арыянаў, што ўтваралі меншы збор, але з больш радыкальнай праграмай (яна ставіла пад пытанне дагмат Святой Тройцы). Новае адга-

Мікалай Радзівіл Руды (1512—1584), гетман найвышэйшы.

лінаванне, утворанае пад уплывам італьянскіх гуманістаў, атрымала назву арыянаў, або антытрынітарыяў. Арыяне Беларусі і Літвы зваліся братамі літоўскімі, а Польшчы — польскімі. Іх праграма ўяўляла з сябе сінтэз ідэй італьянскага антытрынітарызму і нямецкага анабаптызму. У сацыяльным плане лідэры арыянаў цвёрда ставілі патрабаванне палепшыць становішча сялян і наогул скасаваць халопства. У 1569 г. літоўскія і польскія браты паспрабавалі стварыць у Ракаве, што ў Сандамірскім ваяводстве, сваю абшчыну, заснаваную на агульнай працы і маёмаснай роўнасці, аднак гэтая спроба не мела поспеху. Найбольшае распаўсюджанне ідэі антытрынітарызму

атрымалі ў Беларусі, найперш у Наваградскім і Берасцейскім ваяводствах, дзе арыянскі рух пашыраўся хутчэй, чым у Кароне.

Лепшыя часы Рэфармацкая царква Беларусі і Літвы перажыла ў 1550—60-х г. Пасля смерці Мікалая Радзівіла Чорнага (1565) і адыходу іншых багатых патронаў пачаўся яе павольны заняпад. На 1591 г. у межах беларуска—літоўскай дзяржавы налічвалася 207

Вокладка "Індэксу забароненых кніг". Выданне сярэдзіны XVIII ст.

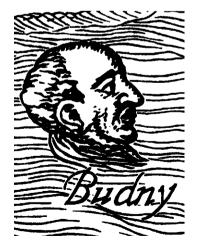
пратэстанцкіх збораў, з іх 189 былі святынямі кальвіністаў. А на тэрыторыі сучаснай Беларусі, па падліках даследчыкаў, з сярэдзіны XVI да сярэдзіны XVII ст. існавала 85 кальвінскіх і 7 арыянскіх збораў. Афіцыйна пратэстанцкая царква ВКЛ з 1570-х г. называлася Літоўскай правінцыяй Евангелічна-Рэфармацкага Адзінства і дзялілася на 6 акругаў, званых дыстрыктамі: Віленскі, Жамойцкі, Завілейскі. Падляшскі, Наваградскі і Рускі (беларускі). Толькі ў другой палове XVII ст. іх колькасць зменшылася да 5. Кожны дыстрыкт узначальваў суперінтэндант, але адзінага кіраўніка ўсёй правінцыі не было.

Аб паспяховым пашырэнні Рэфармацыі ў Беларусі сведчылі яе праціўнікі. На-

прыклад, віленскі казнадзей Пётр Скарга сцвярджаў, пэўна, перабольшваючы, што ерэтыкі захапілі ў Княстве 650 храмаў, а мітрапапаліт Іпаці Пацей пазней напісаў у сваім «Антырызісе», што ў Наваградскім павеце «наўрад ці хоць адзін шляхецкі дом з сотні» застаўся неахоплены духам пратэстантызму. Віленскі біскуп Бенядыкт Война скардзіўся ў Рым, што ў дзяржаве ў выніку дзейнасці пратэстантаў стала не хапаць каталіцкіх храмаў: «Раней тут было прыкладна 600 касцёлаў, а засталося толькі 300», — адзначаў ён.

На поспехі пратэстантаў у Еўропе каталіцкі касцёл адказаў актыўнай барацьбой з рэлігійнай рэфармацыяй і гуманізмам наогул. Галоўнымі крокамі гэтай барацьбы стала стварэнне ордэна езуітаў («Таварыства Ісуса»), выданне афіцыйнага паказніка забароненых кніг і правядзенне спецыяльнага Ўсяленскага сабору. Сабор каталіцкага касцёла, названы па месцы правядзення Трыдзенцкім, праходзіў з перапынкамі з 1545 да 1563 г. Сваімі пастановамі ён узвысіў аўтарытэт папаў, умацаваў уладу біскупаў, захаваў непарушнымі каталіцкія дагматы, а вучэнні пратэстантаў перадаў анафеме. Узмацнялася цэнзура і ўводзіўся новы «Індэкс забароненых кніг». У 1564 г. было складзена «Трыдзенцкае спавяданне», якому мусілі прысягаць усе духоўныя асобы ды універсітэцкая прафесура. Пастановы Трыдзенцкага сабору пасля іх прыняцця Пётркаўскім сінодам 1577 г. пашырыліся і на Рэч Паспалітую.

У 1564 г. езуіты з'явіліся ў Кароне, а ў 1569 па запрашэнні біскупа Валяр'яна Пратасевіча яны прыехалі ў Вільню. З іх усталяваннем і на землях Беларусі пачаўся актыўны наступ контррэфармацыі, або «новай каталіцызацыі» з дэвізам «кожны шляхціч — каталік». Езуіты сталі першым каталіцкім ордэнам, які важнай задачай сваёй дзейнасці лічыў адукацыю і выхаванне моладзі. Барацьбу супраць ідэй пратэстантызму яны вялі ў сферы інтэлектуальнай. Праграма езуіцкіх школ і калегіумаў абапіралася на класічныя мовы, рэлігійны дух і вымагала ад вучняў як ведаў, так і інтэлектуальных здольнас-

Сымон Будны (1530—1593).

цяў. Пераняўшы гуманістычную сістэму навучання, якая існавала і ў пратэстанцкіх навучальных установах, езуіты стварылі самыя лепшыя на той час школы, у якія аддавалі сваіх дзяцей і многія пратэстанты.

Ужо ў 1569 г. езуіты адкрылі ў Вільні сваю двухкласавую школу, а праз год — калегіум з пяці класаў. У 1579 г. булаю папы Грыгора XIII (1572—1585) віленскаму езуіцкаму калегіуму быў нададзены статус акадэміі і ён ураўняўся ў правах з Кракаўскім універсітэтам. Першым рэктарам Віленскай акадэміі стаў таленавіты езуіцкі палеміст Пётр Скарга (1536—1612). Стварыўшы сістэму

вышэйшых школ, езуіцкі ордэн даў магчымасць моладзі атрымліваць добрую адукацыю ў яго установах, не выязджаючы ў універсітэты Еўропы. Кальвіністы ж засталіся без сваёй вышэйшай школы, бо Жыгімонт Аўгуст у 1567 г. адмоўна паставіўся да іх спробы адкрыць пратэстанцкі універсітэт. Смерць апошняга вялікага апекуна Мікалая Радзівіла Рудога (1584) канчаткова аслабіла лагер рэфарматаў Вялікага Княства Літоўскага.

На хвалі рэфармацыйнага руху пасля амаль трыццацігадовага перапынку ў Беларусі аднавілася кнігадрукаванне. Першым варштатам у ВКЛ пасля Скарынавага стала ўжо згаданая пратэстанцкая друкарня ў Берасці, створаная ў 1563 г. на сродкі Мікалая Радзівіла Чорнага. Тут было выпушчана ў свет перакладзенае на польскую мову Святое Пісанне (Стары і Новы Запавет), а потым іншыя выданні — разам каля 40 тытулаў, і ўсе па—польску. У адрозненне ад лютэранаў, якія ў сваёй дзейнасці выкарыстоўвалі нацыянальныя мовы, кальвіністы карысталіся амаль выключна польскай. Пасля Люблінскай уніі польская мова рабілася сродкам міжнародных зносін у Рэчы Паспалітай, выконваючы ролю своеасаблівай *lingua franca* Ўсходняй Еўропы, мовай літаратуры і высокай культуры. Таму з пратэстанцкіх друкарняў Беларусі кнігі выходзілі за рэдкім выключэннем па—польску. Фактычна да сярэдзіны XVII ст. яны выдалі на «простай» мове толькі тры кнігі.

Ініцыятывай і на сродкі пратэстантаў у Беларусі адзін за другім ствараліся прыватныя выдавецкія варштаты. Да канца XVI ст. ім належала 8 з 15 заснаваных друкарняў. Сярод іх варта згадаць друкарні ў Нясвіжы (1562), Заслаўі (1570), Лоску (1570—1580), а таксама невялічкі варштат у маёнтку Цяпіна, што недалёка ад Лепеля. Апошні быў асаблівы тым, што належаў не магнату, а дробнаму шляхцічу-арыяніну. Антытрынітарыі, як і лютэране, пайшлі на выкарыстанне ў рэлігійных выданнях і царкоўнай службе нацыянальнай мовы. Да «простай» мовы як сродку масавай прапаганды штурхала і ідэалагічная барацьба, якую вялі паміж сабой лагер Рэфармацыі і контррэфармацыі. Першым для паспалітага люду на старабеларускай мове яшчэ ў 1562 г. у Нясвіжы выдаў свае кнігі самы вядомы прадстаўнік беларуска-літоўскага антытрынітарызму Сымон Будны (1530—1593). Гэта былі «Катэхізіс» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам». Прысвяціўшы Катэхізіс магутным Радзівілам, у звароце да сваіх паноў Будны заклікаў іх шанаваць мову народа, сярод якога тыя жывуць, спрыяць пашырэнню кніг сярод беларускага люду: «абы ваши княжацкие милости того народу язык миловати рачили». Гэты твор хутка апынуўся ў цэнтры ўвагі ўсходнееўрапейскіх палемістаў. Яго перапісвалі і каментавалі нават у XVIII ст.

Праўдападобна, нясвіжская друкарня выпусціла яшчэ некалькі кірылічных кніг. Яе выданні былі шырока вядомыя ў славянскіх землях. Але сярод беларускага мяшчанства ініцыятыва Сымона Буднага не знайшла падтрымкі, і ўсе наступныя кнігі з яго варштатаў выходзілі ўжо па—польску. Актыўная дзейнасць пратэстанцкага друкара ў 1573—1583 г. перанеслася ў мястэчка Лоск — уладанне Яна Кішкі, якое доўгі час з'яўлялася цэнтрам ары-

Васіль Цяпінскі (1530—1603).

янства ў Беларусі. Сымон Будны быў тут міністрам (прапаведнікам) і друкаваў не толькі свае асноўныя творы («Пра дзве прыроды Хрыста», «Пра асноўныя артыкулы хрысціянскай веры», «Пра свецкую ўладу» і інш.), але і кнігі польскіх рэфарматаў, у тым ліку трактат вядомага прадстаўніка палітычнага мыслення эпохі Адраджэння Анджэя Фрыча Маджэўскага (1503—1572) «Пра выпраўленне Рэчы Паспалітай» (1577), ідэі якога мелі вялізны ўплыў на інтэлектуальныя колы краіны, у тым ліку на стваральнікаў Статута 1588 г.

Выразна нацыянальным характарам вызначалася культурная дзейнасць паплечніка Буднага беларускага шляхціча Васіля Цяпінскага (Амельяновіча) (1530—1603). Упершыню ў усходнеславянскай культуры ён пачаў выдаваць тэксты Святога Пісання паралельна на дзвюх мовах: «славенскай» (царкоўна—славянскай) і «рускай», ці «простай» (старабеларускай). Цяпінскі першы сярод усходніх славянаў стварыў друкаваны пераклад Евангелля. Усхваляваны лёсам свайго народа, крызісам праваслаўя, абыякавасцю заможных родаў да мясцовай культуры, беларускі арыянін выступіў супраць пераймання чужога — захаплення польскай мовай і культурай. Плакаць можна, адзначаў ён, гледзячы, як князі і паны вялікія цураюцца «мовы сваёй слаўнай». Беларускі арыянін выказаў думку, што адной з прычын паланізацыі моладзі, прывабнасці польскіх школ стала нізкая культура, неадукаванасць праваслаўных святароў, якія нават Слова Божага не ведаюць і не вучацца, «ани школы ку

науце его нигде не мают». У 1570-х г. у рукапіснай прадмове да свайго перакладу Евангелля ён выказаў сапраўднае крэда патрыёта—асветніка, гатовага, «калі яна (айчына) да канца загіне—з ёю загінуць».

Апрача шляхецкага лагеру ў арыянскую плынь уваходзілі мяшчане, якія ўтваралі левае крыло руху. Пад уплывам радыкальных ідэолагаў Пятра з Ганёндза і Марціна Чаховіча яны крытыкавалі ўмераную праграму шляхты, асуджалі грамадскую і дзяржаўную аснову тагачаснага ладу. У выніку барацьбы паміж левымі і правымі Сымон Будны быў спачатку адхілены ад пасады міністра ў Лоску (1582), а праз два гады яго зусім адлучылі ад збору. Але ўмацаванне плебейска—радыкальнага крыла было часовым. З 1580-х г. на тэрыторыі

Від віленскіх замкаў. Гравюра Т.Макоўскага. 1604 г.

Беларусі пачало шырыцца вучэнне Фаўста Соцына, які здолеў заглушыць сацыяльны радыкалізм антытрынітарнага руху і скіраваць яго ў русла рэлігійнага радыкалізму. У пачатку XVII ст., калі сацыяльная дактрына Соцына задамінавала, антытрынітарны рух стаў звацца сацыянізмам. У Беларусі цэнтрам гэтага вучэння быў Наваградак, а адным з яго вядомых прапаведнікаў — рэктар сацыянскай школы ў Іўі асветнік Ян Ліцыній Намыслоўскі, аўтар папулярных падручнікаў для пратэстанцкіх школ.

Рэфармацкія ідэі ахапілі ў Беларусі і праваслаўную царкву. Ерэтычная плынь у ёй была народжана глыбокім

унутраным крызісам усходняй царквы, з аднаго боку, і ўплывам еўрапейскага пратэстантызму, з другога. Пра тое, што пратэстанцкія выданні карысталіся вялікім поспехам і ў праваслаўным асяроддзі, сведчыў пазней уніяцкі мітрапаліт Антоні Сялява (1642—1655). Аднак праваслаўныя ерэтыкі не здолелі стварыць сваіх арганізацыйных структур і на тэрыторыі Беларусі далучаліся да пратэстанцка-

га збору. Маскоўскія ерэтыкі на чале з Хведарам Касым, якія знайшлі прыстанішча ў Віцебску, а потым і ў Полацку, падтрымалі тут арыянскую плынь. У Наваградскім ваяводстве прыхільнікі вучэння Касога існавалі да пачатку XVII ст. Блізкім да антытрынітарызму быў і рэлігійны рух, узначалены праваслаўнымі дзеячамі братамі Стэфанам і Лаўрэнціем Зізаніямі (Тустаноўскімі).

Увасабленнем рэфармацыйных ідэй у праваслаўі, у прыватнасці, прынцыпу ўдзелу няклірыкаў у кіраванні царквой, сталі царкоўныя брацтвы. Іх з'яўленне было адказам шырокіх грамадскіх колаў, найперш мяшчан, на глыбокі заняпад усходняй царквы ва ўмовах наступу каталіцкага касцёла. Паўставалі праваслаўныя брацтвы пераважна вакол храмаў або манастыроў у буйных гарадах. І калі падобныя аб'яднанні каталікоў ставілі на мэце ўмацаванне пазіцый духавенства, дык праваслаўныя брацтвы дамагаліся кантролю свецкіх людзей над святарамі і нават епіскапамі. Першым у Вялікім Княстве з'явілася Віленскае Свята-Троіцкае брацтва, створанае ў 1584 г. Потым такія ж арганізацыі паўсталі ў Крычаве (1588), Магілёве (1590), Берасці і Горадні (1591), Менску і Оршы (1592) ды ў іншых гарадах. У некаторых з іх існавала па некалькі брацтваў. Напрыклад, у Менску да паловы XVII ст. іх было сем, у Магілёве не менш за пяць. Маскоўская Русь такой з'явы наогул не ведала. Як падкрэсліў украінскі гісторык Яраслаў Ісаевіч, Беларусь і Ўкраіна сталі адзінымі краінамі Ўсходняй Еўропы, дзе атрымалі шырокае рас-

паўсюджанне брацтвы прыхажан пры праваслаўных цэрквах.

Братчыкамі з'яўляліся галоўным чынам рамеснікі і гандляры, але часам да іх далучаліся і шляхцічы, прадстаўнікі свецкай арыстакратыі і духавенства. Дзейнасць брацтваў была скіравана найперш на дабрачынную дапамогу царкве і кантроль над ёй,

Акт Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г.

на развіццё адукацыі для праваслаўных, на апекаванне хворымі, калекамі і сіротамі. Каб канкураваць з каталіцкім касцёлам, брацтвы пачалі ўтвараць свае школы. Першыя з іх былі заснаваны пры Львоўскім і Віленскім брацтвах (1585), а потым на іх узор паўсталі

брацкія школы ў Берасці (1591), Менску (1592), Магілёве (1592 і 1597) ды іншых беларускіх гарадах. Навучаліся ў іх бясплатна ў асноўным дзеці мяшчан. Галоўнымі прадметамі былі славенская (царкоўнаславянская) і грэцкая мовы (таму такія школы часам называлі славяна—грэцкімі), а ў Вільні ды некаторых іншых гарадах (напрыклад, у Берасці) на ўзор езуіцкіх калегіумаў у праграму ўключылі яшчэ мовы лацінскую і польскую. Наогул, навучальныя праграмы брацкіх школ мелі выразную гуманістычную арыентацыю. Віленскай брацкай школай кіраваў Кірыл Лукарыс, які сам атрымаў адукацыю ў Падуанскім універсітэце.

Пры некаторых школах адкрываліся друкарні, што выпускалі царкоўныя кнігі і дапаможнікі на стараславянскай і старабеларускай мовах. Найбольшай вядомасцю карысталіся друкарні віленскага Святатроіцкага і магілёўскага Багаяўленскага брацтваў. У канцы XVI

ст. царкоўныя брацтвы дамагліся найбольшага ўплыву ды кантралявалі амаль усе школы і праваслаўныя друкарні. Аднак брацкія навучальныя ўстановы не дасягалі таго ўзроўню адукацыі, які забяспечвалі езуіцкія школы. Таму да езуітаў нярэдка аддавалі сваіх дзяцей і праваслаўныя сем'і. У Вільні, напрыклад, у канцы XVI ст. сярод студэнтаў езуіцкай акадэміі былі «ерэтыкі і схізматыкі» і нават сыны «князёў праваслаўных».

Часы развіцця Рэфармацыі сталі

Паленне ерэтычных кніг у прысутнасці папы і кардыналаў. Тагачасны дрэварыт.

самай яркай старонкай рэлігійнай талеранцыі ў Вялікім Княстве Літоўскім, яе «залатым векам». Пазіцыі рыма—каталіцкага касцёла саслаблі, а некаталікі атрымалі шырокае прадстаўніцтва ў органах улады. У 1569 г. у сенаце беларуска—літоўскай дзяржавы з 22 членаў пратэстантамі з'яўлялася 15 (68% ад усяго складу; у Кароне тады ж — 50%). У 1572 г. сярод той сама колькасці сенатараў было 16 пратэстантаў (што складала 73%), а каталікоў і праваслаўных — па 3.

У студзені 1573 г. канвакацыйны сойм у Варшаве прыняў пастанову, якая законна замацавала рэлігійную талеранцыю — знакаміты акт варшаўскай канфедэрацыі, які потым цалкам увайшоў у Статут 1588 г. Ад палітычнага народа Вялікага Княства яго падпісала 17 паслоў. Прынятая пастанова замацавала поўную свабоду веравызнанняў, дэкларавала роўнасць у публічных і прыватных правах прадстаўнікам усіх хрысціянскіх рэлігій і станаў Рэчы Паспалітай. Адметна, што гэта адбылося праз год пасля таго, як у Парыжы за адну Варфаламееўскую ноч тысячы гугенотаў сталі ахвярамі сваіх рэлігійных апанентаў. Варшаўскую канфедэрацыю як хартыю свабоды рэлігійнага сумлення можна па праву лічыць вялікім дасягненнем шляхецкага народа. Нягледзячы на пратэсты каталіцкага духавенства, Стэфан Баторы пазней пацвердзіў яе, і акт варшаўскай канфедэрацыі надоўга стаў юрыдычнай асновай, якая гарантавала рэлігійны мір у краіне.

Пашырэнне ідэй пратэстантызму на землях Беларусі было перапынена ўнутранай інтэграцыяй Рэчы Паспалітай і наступам каталіцкай рэакцыі, узначаленай езуітамі. Менавіта езуіты сцвярджалі зусім нехарактэрную для Вялікага Княства жорсткую палітыку адносна як праваслаўных, так і пратэстантаў. Стаўленне да іншаверцаў хутка мянялася, нарастала напруга. Прыкладам рэлігійнай нецярпімасці стала дзейнасць Мікалая Крыштафа Радзівіла, званага Сіроткам (1549—1616), нашчадка колішняга «слупа» Рэфармацыі — Мікалая Радзівіла Рудога. Перайшоўшы ў каталіцтва пад уплывам езуіта Пятра Скаргі, ён стаў заўзята нішчыць усё, зробленае бацькам: зачыняў пратэстанцкія дамы, паліў кнігі, ліквідаваў друкарні. Так нясвіжская лінія роду Радзівілаў вярнулася да каталіцкага касцёла (кальвіністамі заставаліся Радзівілы біржанскія). Знакамітая берасцейская друкарня ў 1570 г. была зачынена, а яе абсталявание перавезена ў Вільню, дзе Сіротка адкрыў першае на тэрыторыі Вялікага Княства каталіцкае выдавецтва. Праз год спыніла існаванне пратэстанцкая друкарня ў Нясвіжы,

яшчэ праз год — у Заслаўі, а ў 1580-х г. была ліквідаваная і Лоская друкарня. У 1581 г. на Рынкавай плошчы ў Вільні з санкцыі біскупа Яна Радзівіла запалалі кнігі іншаверцаў, выдадзеныя ў Нясвіжы, Берасці, Заслаўі, а праз дзесяць гадоў езуіты спалілі ў сталіцы кальвінскі збор. У 1598 г. каталікі ўчынілі пагром у віленскім праваслаўным храме Святога Духа. Але найбольш цярпелі кальвіністы, якім у 1611 г. раз'юшаны натоўп фанатыкаў знішчыў збор, бібліятэку і архіў.

Пад націскам контррэфармацыі пачаўся масавы пераход магнатаў у рыма-каталіцкае веравызнанне. Найбольш пацярпела ад гэтага грэцкая царква, якая страціла сваіх патронаў, бо вялікая група былых праваслаўных магнатаў пасля пратэстантызму не вярнулася да старой веры, а прыняла каталіцтва. Толькі Астафі Валовіч (1530—1610) пад канец жыцця зноў стаў праваслаўным. Напрыканцы XVI ст. грэка-візантыйская царква на тэрыторыі Беларусі заставалася практычна без апекуноў. На каронных землях Украіны яе раўніва абараняў кіеўскі ваявола князь Канстанцін Канстанцінавіч Астрожскі (1524—1608). Гэта яго александрыйскі патрыярх Мялеці I (1590—1601) спецыяльна прасіў узяць праваслаўных Рэчы Паспалітай пад сваю апеку. Яшчэ ў 1576 г. для павышэння інтэлектуальнага ўзроўню праваслаўнага духавенства князь Астрожскі заклаў у Астрозе славутую славяна-грэкалацінскую акадэмію (на ўзор езуіцкага калегіума), якая мела вялікія заслугі ў пашырэнні асветы сярод праваслаўных Украіны і Беларусі. Аднак агульнай сітуацыі грэцкай веры яна не змяніла. Як сведчыў Мялеці Сматрыцкі, да 1596 г. царкву ўсходняга абраду пакінулі князі Слуцкія, Заслаўскія, Сангушкі, Пронскія, Саламярэцкія, Галаўчынскія, Крошынскія, Масальскія, Горскія, Сакалінскія, Лукамскія, Пузыні, а таксама шляхецкія дамы Хадкевічаў, Глябовічаў, Сапегаў, Кішкаў, Валовічаў, Корсакаў, Дарагастайскіх і многіх іншых заможных праваслаўных родаў.

VIII.4. Берасцейская унія: планы і вынікі

Пад канец XVI ст. праваслаўная царква на ўсходнеславянскіх землях Рэчы Паспалітай перажывала глыбокі заняпад. З дзесяці яе епархій тэрыторыю Беларусі ахаплялі тады Полацкая, Смаленская, Пінская (Тураўская) і Ўладзіміра—Берасцейская. Рэзідэнцыя

мітрапаліта мясцілася не ў Кіеве, а ў Наваградку ці Вільні. Хоць праваслаўныя цэрквы функцыявалі бадай у кожным горадзе і мястэчку (а ў буйных гарадах іх было шмат, прыкладам, у Пінску ў сярэдзіне XVI ст. было 13 храмаў, у Горадні— 6, у Клецку— 5), парафіяльная сетка заставалася слабаразвітай. У сельскай мясцовасці храмаў не хапала. Напрыклад, у Пінскім старостве на 105 вёсак налічвалася толькі 10 цэркваў. Аднак галоўнай заганай усходняй царквы сталася тое, што яна на той час ужо зусім не задавальняла патрэбаў грамадскага жыцця.

Шматлікія прыклады сведчаць, што праваслаўныя ўладыкі (а паходзілі яны звычайна з небагатай шляхты) не вызначаліся адукаванасцю ды маральнасцю, не мелі высокага грамадскага аўтарытэту. Адзін з тагачасных праваслаўных пісьменнікаў у палеміцы з каталіцкімі аўтарамі сам называў сваіх айцоў «невукамі і прастакамі вялікімі». Ніжэйшае духавенства было наогул цёмнае. І гэта не дзіўна, калі ўлічыць, што да другой паловы XVI ст. на ўсёй тэрыторыі Беларусі і Ўкраіны не было ніводнай вышэйшай школы для праваслаўных, а пачатковыя школкі пры манастырах і цэрквах вучылі толькі пісьму ды царкоўным спевам. Невыпадкова наваградскі ваявода Хведар Скумін—Тышкевіч напісаў, быццам у Палессі ён нават «такіх святароў спатыкаў, якія па—руску чытаць... не ўмелі». Яшчэ горш было з маральнасцю духавенства. Характэрна, што пастанова Берасцейскага сойма 1591 г. спрабавала ўстрымаць святароў ад п'янства, сварак, разборак, дваяжэнства і г.д.

Крызіс праваслаўнай царквы Рэчы Паспалітай дасягнуў свайго апагею ў 1570—80-я г. Да ўнутраных прычынаў яго абвастрэння дадаваўся недахоп апекі з боку дзяржавы, якая пры гэтым адкрыта падтрымлівала лацінскі касцёл, а таксама нестабільнасць самога Царгародскага патрыярхату, сувязі Кіеўскай мітраполіі з якім аслаблі. У такой сітуацыі стала набываць асаблівую папулярнасць даўняя ідэя аб'яднання ўсходняй царквы з заходняй, саюз з Рымам. Канфесійная уніфікацыя падданых заўжды адпавядала інтарэсам каралеўскай улады, але цяпер імкненні дзяржаўных палітыкаў супалі з настроямі тых, хто раней мог быць бескампрамісным праціўнікам уніі. Распуста і бязладдзе выклікалі пратэст лепшай часткі праваслаўнага грамадства, што імкнулася праз рэформы паправіць становішча ў царкве, а калі не — то пакінуць яе.

Важным штуршком да пачатку падрыхтоўкі царкоўнай уніі ў Рэчы Паспалітай стаў прыезд канстанцінопальскага патрыярха Ераміі II (1587—1595) і заснаванне ўласнага патрыярхату ў Маскве

ў 1589 г. Апошняе адкрывала перспектыву падпарадкавання Кіеўскай мітраполіі маскоўскаму патрыярху, а епіскапы Беларусі і Ўкраіны не жадалі гэтага. Галасы аб мэтазгоднасці саюзу з каталіцкім касцёлам загучалі і з боку праваслаўных ерархаў ды свецкіх патронаў праваслаўя. Справу паскорылі і рэформы, пачатыя патрыярхам Ераміем II у Кіеўскай мітраполіі. Знаходзячыся 4 месяцы ў Беларусі і Ўкраіне, ён зняў з пасадаў тут шэраг епіскапаў, прызначыў экзарха, падтрымаў брацтвы і г.д. Такія дзеянні патрыярха выклікалі незадаволенасць духавенства. Знаўца гісторыі уніі Барыс Гудзяк лічыць, што гэты прыезд Ераміі II толькі паскорыў унійныя пачынанні мясцовага епіскапату. Чатыры епіскапы Кірыла Цярлецкі, Гедзон Балабан, Лявонці Пяльчыцкі і Дзіянісі Збіруйскі ўжо ў 1590 г. на

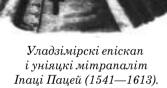

Луцкі епіскап і патрыяршы экзарх Кірыла Цярлецкі.

Берасцейскім саборы таемна падпісалі дакумент аб згодзе пайсці на унію з Рымам. На гэтым жа саборы, як і на наступным у 1591 г., духавенства прыняло пастановы аб рэфармаванні царкоўнага жыцця. З іх улікам можна дапускаць, што схільнасць праваслаўных ерархаў да уніі сыходзіла з імкнення пакласці канец бязладдзю царкоўнага жыцця. Відаць, не апошнім было і жаданне духавенства пазбавіцца кантролю брацтваў, якія ўмацавалі свой аўтарытэт, а можа, і чыста прагматычныя інтарэсы. Вядомыя словы аднаго з праваслаўных епіскапаў: «Калі паддамося пад рымскага папу, дык не толькі будзем сядзець на епіскапствах нашых да самай смерці, але і на лавіцы сенатарскай засядзем разам з рымскімі біскупамі, і лягчэй адшу-

каем маёнткі, адабраныя ў царквы». Але сенатарства не было б адно прыватнай выгодай уладык, яно шмат значыла б для ўсёй царквы, бо ўключэнне епіскапаў у сенат адразу павышала б статус праваслаўнай ерархіі і давала б ёй новыя магчымасці.

Сам князь Канстанцін Астрожскі, найбагацейшы ў Рэчы Паспалітай праваслаўны магнат, шукаў шляхоў да ажыццяўлення рэформаў у мітраполіі. У 1593 г. ён пісаў уладзімірскаму епіскапу Іпацію га цара і малдаўскага гаспадара.

Пацею пра неабходнасць глыбокіх унутраных пераменаў і прасіў, заехаўшы ў Рым, «парупіцца пра злучэнне цэркваў». Астрожскі выпрацаваў свой праект універсальнай уніі, паводле якога праваслаўная царква захоўвала абрады і ўладанні, а праваслаўнае духавенства ўраўноўвалася ў правах з каталіцкім, прычым абавязковай умовай такой уніі мусіла быць згода на яе ўсходніх патрыярхаў, маскоўска-

Найбольшая прапаганда ідэі

царкоўнай уніі сыходзіла з боку езуітаў, якія старанна рыхтавалі яе ідэалагічную аснову. Яшчэ ў 1574—76 г. езуіцкі палеміст Пётр Скарга прысвячаў свае казані «схізме», у якіх трактаваў праваслаўе як «грэцкае адшчапенства», а ўсялякае адшчапенства, на яго думку, пагражае цэласці і ўнутранаму міру ў дзяржаве. У 1577 г. гэтыя казані выйшлі ў Вільні асобнай кнігай пад тытулам «Аб адзінстве касцёла Божага пад адным пастырам», а ў 1590 г. пабачыла свет другое выданне гэтай жа кнігі. Прапагандзе уніі паслужыла таксама праца канстанцінопальскага патрыярха «Абарона Фларэнційскага Сабору», трактат езуіта Бенядыкта Гэрбста, а таксама іншыя выданні палемічнай літаратуры 1580-х г. Распрацаваны езуітамі праект злучэння цэркваў вызначаўся празмернай радыкальнасцю і прадугледжваў сапраўдную інкарпарацыю праваслаўя.

Да абвастрэння супярэчнасцяў паміж прадстаўнікамі розных веравызнанняў спрычынілася рэформа календара. З-за недакладнасці юліянскай каляндарнай сістэмы яшчэ ў пачатку XVI ст. розніца паміж астранамічным і каляндарным годам дасягала 10 дзён. Пасля падрыхтоўкі адпаведнага праекта папа Грыгоры XIII (1572—1585) булаю ад 24 лютага 1582 г. абвясціў увядзенне новага календара, грыгарыянскага. Згодна з ім, пасля 4 кастрычніка адразу мела быць 15 кастрычніка. Новы каляндар у прызначаны папам тэрмін быў уведзены ў большасці дзяржаў Еўропы, у тым ліку ў Рэчы Паспалітай, аднак тут праваслаўныя ерархі патрактавалі гэта як «бяспраўе лацінікаў». Сам патрыярх Ерамія II заклікаў іх не прымаць рэформы. У многіх гарадах (у Беларусі, у прыватнасці, у Полацку) дайшло да сур'ёзных хваляванняў. Стэфан Баторы мусіў выдаваць шэраг пастаноў, каб утрымаць «згоду і спакой паміж рознымі ў веры і ў набажэнствах», гарантуючы праваслаўным далейшае выкарыстан-

Царква св. Мікалая, у якой адбыўся Берасцейскі сабор. Фрагмент гравюры XVIII ст.

Кіеўскай мітраполіі з Апостальскай сталіцай.

не старога календара, і пры пасярэдніцтве Канстанціна Астрожскага канфлікт быў залагоджаны.

Усё ж у выніку пяцігадовых дыскусій згода была дасягнута і ўладыкі Кіеўскай мітраполіі прынялі 33 артыкулы, якія перадаваліся рымскаму папу і каралю Рэчы Паспалітай. Артыкулы аб умовах заключэння уніі адлюстравалі імкненне беларуска-ўкраінскіх епіскапаў увайсці ў саюз з Рымам на роўных. Яны агаворвалі захаванне ранейшай літургічнай традыцыі і абрадавай практыкі, права на ўласны кнігадрук, адукацыю і г.д.

У Рым да папы Клімента VIII (1592—1605) былі дэлегаваныя гарачыя прыхільнікі уніі епіскап уладзіміра-берасцейскі Іпаці Пацей і выхадзец з пінскай шляхты епіскап луцкі Кірыла Цярлецкі. У Кракаве яны скарэктавалі ўмовы аб'яднання цэркваў, у аснову якіх ляглі фармулёўкі Фларэнційскага сабору. У прыватнасці, праваслаўная царква прызнавала прымат папы і прымала новы каляндар, але абрады, дагматы і літургію захоўвала свае ранейшыя. Уладыкам абяцаліся месцы ў сенаце, усяму духавенству — свабоду ад падаткаў, мяшчанам — роўныя правы з каталікамі. Прыехаўшы ў Рым, Іпаці Пацей і Кірыла Цярлецкі ад імя ўсяго праваслаўнага епіскапату выказалі згоду падпарадкавацца папу на сфармуляваных умовах. Потым, пасля дазволу Жыгімонта III, мітрапаліт Міхаіл Рагоза (1589—1596) абвясціў пра скліканне царкоўнага сабору ў Берасці на 6/16 кастрычніка 1596 г. для ўрачыстага абвяшчэння уніі праваслаўнай

Здавалася, планам аб'яднання наканаваны поспех. Яго жадалі не толькі каралеўская ўлада, рымская курыя і каталіцкая ерархія, але і прадстаўнікі процілеглага лагера — праваслаўны епіскапат. Аднак грамадства было расколата і ўзрушана. Князь Канстанцін Астрожскі ў1595 г. выступіў з вострай антыуніяцкай адозвай.

На прызначаны дзень у Берасці, апрача праваслаўных епіскапаў, біскупаў і каталіцкіх тэолагаў, сабраліся прадстаўнікі некаторых ваяводстваў, паветаў, гарадоў і праваслаўных брацтваў. Бальшыня дэлегатаў прыехала з Украіны, дзе шляхта адкрыта выступала супраць уніі. Магнаты і шляхта Вялікага Княства Літоўскага практычна ўхіліліся ад удзелу ў саборы. Прыслалі сваіх прадстаўнікоў праваслаўныя жыхары Вільні, Менска, Слуцка ды Пінска. Лагер праціўнікаў падпарадкавання Рыму меў нават зброю, аднак абышлося без яе.

У першы ж дзень нарадаў дэлегаты падзяліліся на дзве непрымірымыя

групы, якія ўтварылі два асобныя саборы. Абаронцаў самастойнасці грэцкай царквы ўзначальвалі колішнія ініцыятары үніі — галоўны свецкі апякун праваслаўных кіеўскі ваявода князь Канстанцін Астрожскі, епіскап львоўскі Гедэон Балабан, епіскап пярэмышльскі Міхаіл Капысценскі, а таксама архімандрыт Кіева-Пячэрскага манастыра, канстанцінопальскага патрыярха Нічыпар Тур. Усе іншыя епіскапы, у тым ліку ўладыка полацкі Герман, пінскі Іона, уладзіміра-берасцейскі Пацей, выступілі за аб'яднанне цэркваў.

Ніякай згоды паміж двума лагерамі проста не магло быць. Мітрапаліт Міхаіл Рагоза і праваслаўны епіскапат ужо на трэці дзень Сабору на нарадзе ў касцёле святога Партрэт з майстэрні П.Рубенса (1624). Мікалая склалі афіцыйны акт

Жыгімонт III Ваза, кароль польскі і вялікі князь літоўскі (1587—1632)

аб прызнанні ўлады рымскага папы і далучэнні да каталіцкага касцёла, які быў урачыста абвешчаны 9/19 кастрычніка 1596 г. Тады ж адбылася экскамунікацыя епіскапаў пярэмышльскага і львоўскага, якія не прызналі уніі. Пасля прыняцця акта уніі Кіеўская мітраполія парывала з Канстанцінопалем і мусіла прызнаваць асноўныя дагматы каталіцкага касцёла. Арганізацыйна—тэрытарыяльная структура заставалася непарушнай, ерархія — тая ж, мова богаслужэнняў — ранейшая (царкоўнаславянская), абрад таксама не змяняўся.

Аднак лагер праціўнікаў аб'яднання са свайго боку выступіў з пратэстам і пачаў дамагацца пазбаўлення годнасці мітрапаліта і епіскапаў, якія далучыліся да лацінян. У выніку Берасцейскі сабор прывёў да расколу царквы і грамадства, стаўшы паваротным момантам у гісторыі праваслаўя. Адбылося раздваенне «рускага народа»

(Pvci) як этнаканфесійнай супольнасці, якая ахоплівала Беларусь і Ўкраіну. Пастаўленая перад саборам мэта была дасягнута адно напалову: фармальна ён зліквідаваў праваслаўную ерархію (хто не прыняў уніі — апынуўся на нелегальным становішчы). пазбавіў праваслаўе правоў і прывілеяў, якія былі перададзены уніяцкай царкве, але масы праваслаўных вернікаў толькі ўмацаваліся ў «схізме». У суме Берасцейскі сабор толькі ўскладніў унутраныя праблемы Рэчы Паспалітай, бо выклікаў сацыяльную дэстабілізацыю і замящанне ў рэлігійнай свядомасці самых шырокіх колаў.

З сабору канфлікт быў адразу перанесены на грамадс-

Мялеці Сматрыцкі (1577—1633).

кае жыццё. Абодва бакі (хто перайшоў у унію і хто застаўся ў праваслаўі) звярнуліся да вярхоўнай улады Рэчы Паспалітай з просьбай прызнаць іх законнасць. Згодна з актам варшаўскай канфедэрацыі 1573 г., права на існаванне мелі абедзве паловы Берас-

цейскага сабору. Аднак Жыгімонт III Ваза пацвердзіў законныя правы толькі уніятаў. Праваслаўе апынулася па-за законам. Усё гэта стала падставай для ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай усходніх патрыярхаў і выклікала рэзкае ўзрастанне рэлігійнага фанатызму, узаемнай міжканфесійнай варожасці. Ад прынятага акта уніі вяла простая дарога і да трагічных падзей сярэдзіны XVII ст., хоць, як слушна калісь заўважыў гісторык Юльян Пелеш, зводзіць прычыну казацкіх войнаў да наступстваў Берасцейскага сабору наўрад ці можна. Бо Беларусь, дзе унія пашыралася найбольш паспяхова, доўга заставалася адносна спакойным краем.

Зазначым, што сам акт аб'яднання цэркваў не быў вынікам гвалту над праваслаўнымі ці падкопам езуітаў, як пра гэта шырока пісалася ў расійскай і савецкай гістарычнай літаратуры. Сабор у Берасці не зведаў аніякага знешняга ўціску. Галоўныя прычыны, якія прывялі да яго склікання, хаваліся найперш ва ўнутраным жыцці праваслаўя. Да нечаканага абвастрэння і паглыблення канфлікту прывяло тое, што, як высветлілася, розныя бакі парознаму разумелі саму унію: калі праваслаўны лагер спадзяваўся на аб'яднанне дзвюх цэркваў на аснове кампрамісу, дык каталіцкі глядзеў на яе як на інкарпарацыю, падпарадкаванне схізматыкаў «сапраўднай» царкве.

Першыя 10 гадоў барацьба супраць уніі вялася галоўным чынам на соймах. Адразу ж абвастрылася рэлігійная палеміка ў літаратуры, ажывіўся друк кірыліцай. З'явілася цэлая плынь як друкаваных, гэтак і рукапісных палемічных трактатаў, памфлетаў, пасланняў, казанняў, адкрытых лістоў. Агулам з 1577 да 1666 г. у Вялікім Княстве выйшла больш за 140 выданняў «за» ці «супраць» уніі. Цяжка пераацаніць значэнне ўзнятай літаратурнай палемікі для інтэлектуальнага жыцця. Праблемы дагматыкі саступілі ў ёй месца палітычным і агульнакультурным. У нацыянальным плане асабліва важным стаў зварот да гістарычнага мінулага. У напружаных спрэчках апаненты шукалі аргументы ў летапісах і хроніках. Аўтары з асяроддзя Віленскага праваслаўнага брацтва карысталіся як старажытнарускімі, так і маскоўскімі летапісамі, цытавалі Мацея Стрыйкоўскага, Аляксандра Гвагніна, Марціна Кромэра. У антыуніяцкія выданні ўключаліся гістарычныя дакументы, граматы і прывілеі розных эпох і стагоддзяў. Варта асабліва падкрэсліць, што праваслаўнай шляхце пры гэтым уяўлялася пераемнай і цэльнай гісторыя Русі ад часоў Уладзіміра да Рэчы Паспалітай. Звяртаючыся да Жыгімонта III, яна прасіла захаваць вольнасці, якія «ўжо 600 гадоў і больш у народзе нашым рускім трываюць».

Так Берасцейскі сабор і прынятая унія апынуліся ў цэнтры грамадскай увагі. Мяжу ж паміж бакамі, якія варагавалі, цяпер далёка не заўсёды вызначала этнічнае паходжанне. Напрыклад, русін Хведар Скумін—Тышкевіч выступаў на баку уніятаў, а паляк Ян Замойскі абараняў праваслаўных. Сярод арыстакратыі і вольнага рыцарства многія прымалі унію па перакананнях. У зацятай палеміцы праваслаўнаму лагеру адчувальна бракавала людзей з вышэйшай адукацыяй. Бадай толькі дзве асобы — полацкі архіепіскап Мялеці Сматрыцкі (1620—1628) і кіеўскі праваслаўны мітрапаліт Пётр Магіла

Від Магілёва. З гравюры Васіля Вашчанкі (1702).

(1633—1647) — былі здольныя весці высокаінтэлектуальную дыскусію з апанентамі. У соймавай барацьбе пачатку XVII ст., калі жылі яшчэ традыцыі верацярпімасці, за «рэлігію грэцкую» неаднаразова ўступалася беларуская шляхта. Дамагаючыся лаяльнасці праваслаўных падданых у складанай для каралеўскага двара сітуацыі, сам Жыгімонт III пайшоў на кампраміс і ў 1607 г. абавязаўся даваць урады і царкоўныя ўладанні «выключна шляхцічам рускага роду і чыстай грэцкай веры», што часова стрымала рост радыкальных настрояў. Аднак ужо тады шырыліся і нелегальныя формы барацьбы супраць уніі.

Найбольшы адпор «новая вера» сустрэла з боку гараджан і ніжэйшага духавенства, а таксама часткі праваслаўнай шляхты. У адрозненне ад Украіны, дзе асноўнай сілай антыуніяцкага руху сталі казакі, у Беларусі такую ролю ўзялі на сябе мяшчане і створаныя імі брацтвы, у якія ўваходзіла і шляхта, і клір. Гэтыя аб'яднанні можна лічыць першай грамадзянскай формай нацыянальнай кансалідацыі, парасткамі культурнага жыцця выразна нацыянальнага характару. Найбольшыя з іх Віленскае і Львоўскае брацтвы сталі сапраўднымі арганізацыйнымі цэнтрамі ўсяго антыуніяцкага руху.

У першыя дзесяцігоддзі пасля заключэння уніі лагер яе праціўнікаў няўхільна пашыраўся. Многія з тых, хто пры захаванні ўсходняга абраду і дагматаў згаджаўся на падпарадкаванне папу, былі адштурхнуты ад уніі перабольшанымі чуткамі пра лацінскі дух новай царквы. Непрымальным для многіх уяўлялася і тое, што уніяцкія святары маглі служыць у касцёлах, а каталіцкія ксяндзы — у цэрквах уніятаў. Барацьбу праваслаўных супраць уніі і каталіцкага касцёла падтрымлівалі пратэстанты, якія да сярэдзіны XVII ст. заставаліся патэнцыяльнымі саюзнікамі дызунітаў. З мэтай утварэння рэлігійнага саюзу для барацьбы за вяртанне юрыдычнай сілы пастановам Варшаўскай канфедэрацыі, што абараняла правы некаталікоў, у 1599 г. праваслаўныя і пратэстанты пад патранатам Радзівілаў правялі ў Вільні супольны з'езд, які, аднак, не прывёў да жаданых вынікаў.

Да абвастрэння антаганізму спрычыняліся і шматлікія палітычныя памылкі цэнтральных уладаў пры пашырэнні уніі, а таксама ўмяшанне ўкраінскіх казакоў, што выступілі абаронцамі праваслаўя. Іх неразборлівасць у сродках і сілавыя метады барацьбы правакавалі ўлады таксама на гвалтоўныя дзеянні. У шэрагу гарадоў унія ўводзілася пад націскам, дызуніты цярпелі ўціск, праваслаўныя храмы сілай закрываліся. У Вільні, прыкладам, для вернікаў усходняга абраду засталася толькі царква Святога Духа. Узмацнялася супрацьстаянне, расла нянавісць паміж мяшчанамі, падзеленымі на розныя канфесійныя групоўкі, а уніяцкіх епіскапаў з Беларусі і Ўкраіны па—ранейшаму не дапускалі ў склад сената. Тым часам маскоўскае духавенства імкнулася раздзьмуць канфлікт, пасылаючы жыхарам Рэчы Паспалітай заклікі з папярэджаннем пра небяспеку адрыву ад праваслаўя і прапануючы прасіць абароны ў цара Міхаіла Раманава.

На тэрыторыі Беларусі галоўнымі асяродкамі супраціву новай веры былі Магілёў, Орша, Віцебск, Полацк і Менск, хоць паступова

хваляванні ахапілі і шэраг іншых гарадоў. Жыхары Слуцка, напрыклад, зусім не прызналі акта уніі, а калі ў горад прыехаў уніяцкі мітрапаліт Міхаіл Рагоза (1596—1599) — закідалі яго камянямі. Прыкладна 30 парафіяў Слуцка і яго ваколіцаў неўзабаве пакінула унію. Адразу пасля Берасцейскага сабору антыуніяцкі рух пачаўся і ў Пінску. На пачатку XVII ст. у гарадах Менск, Горадня, Наваградак многія святары адкрыта вярнуліся ў праваслаўе. Церпячы насілле, пак-

рыўджаныя спрабавалі знайсці абарону на сойме і ў Вышэйшым Літоўскім трыбунале. У 1623 г. беларуская і ўкраінская праваслаўная шляхта скардзілася ў сенат на тое, што «Русь грэцкага веравызнання ўсходняга абраду» выключаюць з магістратаў, выганяюць з цэхаў, пазбаўляюць храмаў. Паведамлялася, што гэтакі ўціск праваслаўныя церпяць у Менску, Горадні, Берасці, Наваградку, Слоніме, Пінску, Мазыры, Быхаве, Шклове, Дуброўне і многіх іншых гарадах усходняй Беларусі. Акурат на захадзе Беларусі унія не сустрэла сур'ёзнага супраціву і не выклікала канфліктаў. Там, у зоне цеснага балта-славянскага сужывання, насельніцтва здавён ведала каталіцкі касцёл.

Уладыслаў IV Ваза, кароль польскі і вялікі князь літоўскі (1634—1648). Медзярыт П.Понціуса паводле партрэта П.Рубенса.

Асабліва абвастрала антаганізм гвалтоўнае закрыццё праваслаўных цэркваў. У Беларусі такімі стараннямі ў пашырэнні уніі вызначаўся полацкі уніяцкі архіепіскап Язафат Кунцэвіч (1580—1623), які атрымаў дазвол караля на падпарадкаванне ўсіх цэркваў сваёй епархіі. Праваслаўныя жыхары Віцебска ў святочныя дні мусілі праводзіць набажэнствы ў адкрытым полі. Гвалт прыводзіў да адваротных вынікаў. Мяшчане Магілёва ды Оршы закрывалі перад Кунцэвічам гарадскія брамы, пагражалі забойствам. Нават тыя, што былі раней паслух-

мяныя архіепіскапу, пачыналі бунтаваць супраць «душахвата», як яго называлі мясцовыя жыхары. У 1622 г. з лістом да Кунцэвіча звярнуўся вялікі канцлер Леў Сапега, які востра раскрытыкаваў метады архіепіскапа. «Ні... кароль, ні сенатары, ні Рэч Паспалітая не з'яўляющца прычынаю скаргаў схізматыкаў, а выключна злоўжыванні ўладай» самога архіепіскапа Кунцэвіча, пісаў ён, ды папярэджваў, што гэта пагражае краіне «вялікім і апошнім пажарам». Аднак Кунцэвіч не змяніў характару сваіх дзеянняў. У выніку ў 1623 г. ён быў забіты раз'юшаным натоўпам у Віцебску і кінуты ў Дзвіну.

Язафат Кунцэвіч (1580—1623), полацкі уніяцкі архіепіскап.

Гэтая нечуваная падзея ўскалыхнула Рэч Паспалітую. Сам папа Урбан VIII (1623—1644) запатрабаваў расправы над горадам. Суд і выкананне прыгавору праводзіліся спешна, за тры дні. Віцебск страціў магдэбургскае права, яго ратуша была разбурана на вачах у жыхароў, а званы, якія білі ў набат, паздымалі з усіх храмаў горада. 20 вінаватых пакаралі смерцю і яшчэ 100 асудзілі на смерць завочна. Тым не менш, ужо праз год пасля забойства Кунцэвіча новы полацкі архіепіскап Антоні Сялява пісаў, што ў Віцебску, Магілёве, Полацку і Вільні зноў гатовыя выбухнуць антыуніяцкія бунты.

Урад Рэчы Паспалітай урэшце мусіў афіцыйна прызнаць скасаваную грэцкую мітраполію. Яшчэ ў 1620 г. ерусалімскі патрыярх Феафан, які вяртаўся з Масквы праз Украіну, па настойлівай просьбе ўкраінскай шляхты, мяшчан і казакоў патаемна аднавіў праваслаўную ерархію на чале з кіеўскім мітрапалітам. З гэтага часу ў Беларусі і Ўкраіне існавалі адначасова уніяцкія і праваслаўныя епіскапы і мітрапаліты. Уладыслаў IV Ваза, які не цярпеў прымусу ў справах веры, зняў ранейшую напругу «Артыкуламі супакаення рэлігіі грэцкай», распрацаванымі камісіяй праваслаўных у 1632 г. і пацверджанымі канстытуцыяй сойма 1633 г. Дзяржава вярнула правы і рэлігійную свабоду праваслаўнай царкве, афіцыйна прызнаўшы яе ерархаў, дазволіўшы будаваць храмы, шпіталі, школы, ствараць

друкарні. Была створана супольная камісія, якая мусіла справядліва падзяліць храмы і ўладанні паміж праваслаўнымі і уніятамі прапарцыянальна колькасці іх вернікаў, але да гэтага не дапусціла апостальская сталіца. Тады Ўладыслаў IV пастанавіў уласным дэкрэтам перадаць «схізматыкам» большасць храмаў і царкоўных земляў, і толькі рашучы супраціў мітрапаліта Іосіфа Руцкага (1614—1637) перашкодзіў гэтаму: праваслаўныя атрымалі толькі частку сваіх ранейшых культавых пабудоў. Праваслаўнай мітраполіі і чатыром яе епархіям на тэрыторыі Беларусі і Ўкраіны (Луцкай, Львоўскай, Пярэмышльскай і Мсціслаўска—Магілёўскай) быў нададзены статус легальных. Антыуніяцкая публіцыстыка пайшла на спад, і ў грамадстве ўсталяваўся адносны спакой.

Шукаючы ацэнкі царкоўнай уніі, якая абярнулася расколам «Русі», трэба не забываць пра яе ўплыў на свядомасць шырокіх колаў грамадства Беларусі. Яна з'явілася тым штуршком, што прымушаў сучаснікаў самавызначацца, паглыбляў ролю рэлігійнага, а з ім і нацыянальна—гістарычнага кампанента ў масавай свядомасці насельніцтва.

VIII.5. Дзве культуры аднаго народа

Полска квитнет лациною, Литва квитнет русчизною. Без той в Полсце не пребудешь, Без сей в Литве блазен будеш. Той лацина езык дает, Та без Руси не вытрвает. Вездзь же юж Русь, иж тва хвала По всем свете юж дойзрала, Весели ж се ты, Русине, Тва слава нигды не згине.

Гэты верш Яна Казіміра Пашкевіча, выяўлены ў Вільні на рукапісным тэксце Першага Статута, датаваны 1621 г., відавочна, паходзіў з ранейшай эпохі. Такую высокую грамадска—культурную ролю старабеларуская мова выконвала ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI ст., калі была кніжная і размоўная. Вялікія пераўтварэнні ў палітычным і рэлігійным жыцці, увасобленыя актамі Люблінскай дзяржаўнай і Берасцейскай царкоўнай уніяў, у другой палове XVI— пачатку XVII ст. вызначылі якасныя перамены ў развіцці беларускай культуры. Гэтыя часы можна лічыць пераломнымі ў яе гісторыі. Эпоха, калі Літва (усё Вялікае Княства) «квітнела русчызнаю», засталася ў мінулым. Ужыванне званай тады «русчызнаю» старабеларускай мовы ўсё больш абмяжоўвалася коламі простага люду.

Вядомы з агульнай гісторыі падзел культуры кожнага грамадства на элітарную і народную ў рэаліях беларускай гісторыі меў асаблівую выразнасць, бо набыў і нацыянальныя канатацыі. Калі культура сацыяльных вярхоў дастаткова хутка уніфікавалася, рабілася гамагеннай і ўбіралася ў польскія формы, дык жыццё простага люду па самой сваёй прыродзе было кансерватыўным, трымалася мясцовых традыцый, сваёй старой мовы і веры. Бар'ер паміж гэтымі дзвюма культурамі ў Беларусі, спачатку нязначны, сталі хутка паглыбляць унутрыдзяржаўныя канфлікты XVII ст.

Першыя адчувальныя страты беларуская культура панесла ўжо ў часы Рэфармацыі. Згадаем, што пратэстанцкія друкарні, якія да

сярэдзіны XVII ст. складалі палову друкарняў усяго Вялікага Княства Літоўскага, выпускалі кнігі галоўным чынам на польскай мове, а большая частка праваслаўнай грамадскай эліты пакінула сваю царкву. Русіны не здолелі адрадзіць сваіх школ, неабходных для інтэлектуальнага супрацьстаяння пратэстантам і каталікам, што і абумовіла заняпал іх царквы. Наступ каталіцкага касцёла прывёў да яшчэ большых стратаў. Контррэфармацыя карысталася падтрымкай дзяржаўных уладаў, найперш самога караля і вялікага князя Жыгімонта III Вазы, які, у адрозненне ад каранаваных папярэднікаў, не вызначаўся талерантнасцю і адкрыта спрыяў касцёлу палітыкай урадавых прызначэнняў. Некаталікі або наогул не прызначаліся на пасады, або атрымлівалі зусім нязначныя ўрады. Калі на пачатку панавання Жыгімонта III больш за дзве трэці

Строй русіна Рэчы Паспалітай. Дрэварыт XVII ст.

складу сенатараў Вялікага Княства Літоўскага складалі пратэстанты і праваслаўныя, дык пад канец ужо ўсе месцы ў сенаце займалі выключна каталікі.

Авангардам контррэфармацыі з'яўляўся ордэн езуітаў з яго дасканалай сістэмай школьнай адукацыі. Калегіумы і місіі езуітаў паўставалі ў найважнейшых гарадах усёй Беларусі. Да сярэдзіны XVII ст. апрача Віленскай акадэміі было створана яшчэ дзесяць устаноў, у якіх езуіты навучалі беларускую моладзь: у Полацку (1580), Горадні (1584), Нясвіжы (1586), Оршы (1616), Хойніках (1622), Берасці (1623), Пінску (1638), Наваградку (1645), Віцебску (1648) і Смаленску (1626). Яшчэ праз стагоддзе іх было ўжо семнаццаць.

Пасля прыняцця царкоўнай уніі пытанні рэлігіі набылі востры палітычны характар. Пачалося размежаванне грамадства на царкоўна—канфесійнай аснове. Уніяцка—каталіцкаму лагеру супрацьстаяў праваслаўны, але паколькі грэцкую царкву на пачатак XVII ст. ужо ў асноўным пакінула беларускае магнацтва і заможная шлях-

та, то гэты падзел меў і сацыяльнае вымярэнне. Каталіцызм як вера грамадскіх вярхоў супрацьстаяў веравызнанню дробнай шляхты, сялян і мяшчан. Беларуская шляхта паступова адыходзіла ад мясцовых традыцый, услед за верай пераймала польскую мову, палітычную культуру і сістэму вартасцяў. Але з яе паланізацыяй беларуская мова не спыніла свайго існавання. Яна працягвала развівацца на мяшчанскасялянскай сацыяльнай аснове. Паволі культура першага лагеру стала адрознівацца ад культуры другога не толькі веравызнаннем і мовай, але і зместам ды эстэтыкай. Канфесійны раскол выклікаў такія глыбокія перамены, якія вялі да страты народам цэльнага нацыянальнага аблічча, да найбольшага заняпаду беларускай нацыянальнай культуры. Такім чынам, у адрозненне ад першай стадыі каталіцызацыі, якая адбывалася ў часы Рэфармацыі і закранала толькі сацыяльныя вярхі грамадства, у XVII ст. канвертацыя

Строй шляхціча Рэчы Паспалітай. Дрэварыт XVII ст.

ў каталіцтва суправаджалася пераходам на польскую мову, а каталіцкая вера пачала атаясамляцца з польскай культурай. Калі на працягу XV і XVI ст. палова дэкрэтаў, ардынацыяў і лістоў вялікага князя была напісана на старабеларускай мове, і толькі 5% па—польску, дык у першай палове XVII ст. склалася амаль адваротная сітуацыя: мова большай паловы прывілеяў была ўжо польская. Такая ж пераарыентацыя адбылася і сярод духавенства: калі ў часы Скарыны нават каталіцкія святары на Беларусі маглі карыстацца старабеларускай мовай, дык пасля царкоўнай уніі і праваслаўныя часцей пераходзілі на польскую. Згодна з даследаваннем французскага гісторыка Антонія Мартэля, калі да 1605 г. у палеміцы вакол уніі пераважала «руская» мова, дык пасля 1626 г. нават антыуніяцкія творы друкаваліся ўжо толькі па—польску. Польская мова стала дамінаваць і ў актавых кнігах беларускіх гарадоў, у якіх звычайна па—старабеларуску пісаўся

толькі пачатак і канец дакумента, на яе пераходзіла не толькі шляхта, але і заможнае беларускае мяшчанства. Пашырэнню пальшчызны ў гарадах спрыяла даступнасць і папулярнасць польскамоўных кніг. Як сведчаць дакументы, у XVII ст. польскія выданні трымалі ўжо многія беларускія мяшчане. Мелі іх у сваіх кнігазборах, напрыклад, віленскі бурмістр Сцяпан Лябедзіч, купец Павел Казабуцкі, слуцкі бурмістр Якуб Лапінскі або берасцеец Гурын Федаровіч, які ў тастаменце адпісаў сваёй радні і праваслаўнай царкве «ўсе польскія кніжкі».

Напружаная царкоўна—рэлігійная барацьба, якая пачалася пасля 1596 г., умацоўвала атаясамленне праваслаўнай веры і грэка—візантыйскага абраду з беларускай і ўкраінскай культурай, з «рускай»

Тытульны аркуш выдання друкарні Віленскага брацтва "Лямант на смерць Лявонція Карповіча" (1620).

(паводле тагачаснай тэрміналогіі) народнасцю. Рэлігійная апазіцыйнасць успрымалася як нацыянальная, канфесійны фактар набываў значэнне нацыянальнага маркера. Між тым праваслаўная, «усходняя» традыцыя з'яўлялася толькі часткай культуры народа, яго сярэдніх і ніжэйшых сацыяльных колаў. Культуры народа,

тура ж грамадскіх вярхоў Беларусі развівалася пераважна ў сферы лацінамоўнай «заходняй» традыцыі. Контррэфармацыя прынесла ў край высокі ўзровень рэгулярнай схаластычнай адукацыі, лацінскую мову і цэлую плынь еўрапейскіх кніжных выданняў. Шляхціч у XVII ст. сутыкаўся з лацінай бадай штодзённа. Яна была мовай школы і навукі, мастацтва і дыпламатыі, касцёльных набажэнстваў і соймавых прамоў.

Галоўнымі асяродкамі заходнееўрапейскай культурнай тральшыі з'яўляліся езуіцкая акадэмія ў Вільні ды калегіумы езуітаў у многіх гаралах і мястэчках краю. Сярол вяломых прафесараў і выпускнікоў гэтых устаноў было і нямала беларусаў з паходжання, такіх, як выхадзец з Полаччыны Саламон Рысінскі (1560—1625), што стаў лацінамоўным пісьменнікам і філосафам, першым збіральнікам беларускіх прымавак і служыў пры двары Радзівілаў. Непасрэдную сувязь з Беларуссю мела і дзейнасць самага славутага ў ВКЛ прамоўны Казіміра Віюка Каяловіча (1617—1674) — рэктара Віленскай ізуіцкай акадэміі, а потым Полацкага калегіума, а таксама «хрысціянскага Гарацыя» Мацея Казіміра Сарбеўскага (1595—1640). выкладчыка езуіцкіх калегіумаў у Полацку, Нясвіжы і Вільні, аўтара трактара «Пра палітычныя супольнасці людзей» правазнаўцы Аляксандра Алізароўскага (1610—1659), філосафа Казіміра Лышчынскага (1634—1689), напісаўшага згубны для сябе трактат «Аб неіснаванні Бога», і шмат каго іншага. Сваёй вяршыні лацінамоўная літаратура Беларусі дасягнула пазней, у XVIII ст., у творчасці найбуйнейшых паэтаў-лаціністаў беларускага паходжання Міхала Карыцкага (1714—1781) і Францішка Князьніна (1750—1807). Гэтыя вядомыя творцы, як і шэраг іншых, карыстаючыся лацінскай мовай, узбагачалі скарбамі багатай антычнай спадчыны і нацыянальную культуру Беларусі.

Апрача езуіцкіх навучальных устаноў у Беларусі існавалі і пратэстанцкія школы. Асабліва вядомай была евангелісцкая гімназія ў Слуцку, заснаваная тут разам з евангелічным зборам у 1617 г. князем Янушам Радзівілам. Захаваўся статут гэтай школы, надрукаваны ў 1628 г. у Любчы, з якога відаць, што, нягледзячы на поспехі контррэфармацыі, кіраўнікі слуцкай гімназіі трымаліся гуманістычных прынцыпаў адукацыі. Адзначыўшы нарастанне рэлігійнай нецярпімасці, яны дэкларавалі, што для іх установы веравызнанне і станавая прыналежнасць не маюць значэння.

Разам з контррэфармацыяй на ўсход рухалася Барока як сістэма поглядаў, як з'ява духоўнай і эстэтычнай культуры. У Беларусі гэты стыль найлепш выявіўся ў дойлідстве і выяўленчым мастацтве, хоць і тут знайшло адбітак размежаванне на Барока «заходняе», заснава-

нае на традыцыях заходнееўрапейскай культуры, і «ўсходняе», якое больш засвойвала ўсходнеславянскія рэгіянальныя традыцыі. Найбольш істотныя змены перажывала ў гэтую эпоху літаратура, жывапіс, архітэктура.

Прыняцце Берасцейскай царкоўнай уніі надало асаблівы штуршок літаратурнай творчасці — як арыгінальнай, так і перакладной (у асноўным са стараславянскай на «простую», зразумелую ўсім мову). Стаўшы галоўным сродкам ідэалагічнай барацьбы, літаратура перыяду контррэфармацыі развівалася найперш у жанрах публіцыстыкі. Гэта шматлікія палемічныя трактаты, казанні, пасланні, памфлеты, лісты. Варта асобна адзначыць «Фрынас» Мялеція Сматрыцкага (1572—1630), «Апокрысіс» Хрыстафора Філалета (?—1624), «Казанні» Лявонція Карповіча (1580—1620).

У гэты перыяд літаратура перажывала пераход ад Сярэднявечча да Новага часу, што выявілася ў дэмакратызацыі і індывідуалізацыі мастацкай творчасці ў цэлым, у размыванні яе сярэднявечнага сінкрэтызму, жанравай дыферэнцыяцыі. У Беларусі з'явіліся творы зусім новага жанру — дыярыушы, дзённікі, мемуары. У адрозненне ад ранейшых летапісцаў, іх аўтараў цікавіла не толькі гісторыя дзяржавы і вялікія палітычныя падзеі, але і лёс асобнага чалавека, яго роля ў грамадска-культурным жыцці. У такіх творах справавую мову стала заступаць жывая, народная, насычаная прымаўкамі і параўнаннямі. Сярод першых помнікаў літаратуры гэтага тыпу — «лісты» аршанскага старасты Філона Кміты— Чарнабыльскага (1530—1587), мемуары наваградскага падсудка Хведара Еўлашоўскага (1546—1619), Баркулабаўскі летапіс, дыярыуш наваградскага шляхціча Самуэля Маскевіча (1580—1642), а таксама дыярыуш праваслаўнага манаха Апанаса Філіповіча (1597—1648) і інш.

Характэрна, што выступаючы супраць каталіцтва і уніі, праваслаўныя ідэолагі ўмацоўвалі старыя, візантыйска—славянскія традыцыі, амаль забытую «славенскую» (царкоўнаславянскую) мову, абмяжоўваліся чыста рэлігійнымі праблемамі. Абаронцы праваслаўя, за выняткам хіба Герасіма Сматрыцкага, Лявонція Карповіча, Апанаса Філіповіча, манахаў Супрасльскага манастыра і некаторых іншых пісьменнікаў брацка—плебейскай плыні, пісалі свае творы спачатку па—царкоўнаславянску, а пазней — папольску. Так што ў сферы пісьмовай культуры старабеларускай мове супрацьстаялі не толькі лацінская і польская, але і царкоўнаславянская. Апошняя, зусім далёкая ад рэальнага жыцця, была

ўжо незразумелая шырокаму грамадству, асабліва яго ніжэйшым колам. Гэтая акалічнасць мела самае непасрэднае значэнне для

моўнай пераарыентацыі аўтараў—палемістаў, якая адбылася ў 1620-х г., калі большасць іх арыгінальных твораў пачала выдавацца па—польску.

Асаблівай увагі заслугоўвае творчасць першага прафесійнага беларускага паэта XVII ст. Самуіла Емяльянавіча Пятроўскага-Сітніяновіча (1629—1680), больш вядомага пад манаскім імем Сімяона Полацкага. Выпускнік Кіева-Магілянскага калегіума, ён адвучыўся потым у Віленскай езуіцкай акадэміі, затым у полацкіх езуітаў. Пісаў па-старабеларуску, папольску і па-лацінску (акафісты, трапары, кандакі, праваслаўную літургічную лірыку). Яго вершы сталі адным з першых узораў літаратуры

Сімяон Полацкі (1629—1680).

высокага мастацкага гучання. Але пад час вайны 1654—1667 г. Сімяон Полацкі, працуючы ў полацкай брацкай школе, вітаў маскоўскага цара, рыхтаваў для яго публічныя дэкламацыі, і потым, баючыся заставацца ў краі, перасяліўся ў Маскву. З яго ініцыятывы там паўстала так званая Верхняя друкарня, якая амаль не падлягала кантролю царкоўных ерархаў. Адзін з самых адукаваных людзей эпохі, Сімяон Полацкі прынёс у Маскоўскую дзяржаву пачаткі паэзіі, прышчапіў свецкае мастацтва заходніх узораў на глебу расійскай культуры. У Маскве ён выявіў сябе і як таленавіты педагог, стварыўшы там школу «лацінікаў» — прыхільнікаў заходнееўрапейскай адукацыі.

Для беларускамоўнай літаратуры і ўсёй культуры пераход мясцовых заможных родаў на польскую мову быў раўназначны страце сваіх мецэнатаў. У грамадстве не засталося сілаў, зацікаўленых у

яе патранаванні. Такія асобы, як адданы правасдаўю магнат Багдан Статкевіч, дзякуючы апякунству якога з 1630-х г. дзейнічала Купеінская друкарня, ці Багдан Агінскі, заснавальнік праваслаўнай друкарні ў Іўі, што функцыявала ў 1611—1631 г., засталіся ў Беларусі выключэннем. Таму і так званага «высокага» Барока беларускамоўная літаратура не зведала. Развіваліся толькі школьная драматургія ды панегірычнае вершаскладанне. Элітарызацыі беларускамоўнай літаратуры проста не магло адбыцца, бо яна не развівалася ў элітарнай сферы. З гэтай прычыны старабеларуская мова нават не засвоіла таго багатага запасу адцягненай (абстрактнай) лексікі, які мела царкоўнаславянская, і засталася мовай «простай». Звычайна на ёй распрацоўваліся жанры «нізкага» стылю, ёю карысталіся героі з асяроддзя простага люду, побытавыя персанажы інтэрмедый, камедый і г.д. Такія народныя сцэнкі ставіліся ў батлейках — новай форме тэатральнага мастацтва, што з'явілася ў канцы XVI ст. як вынік сінтэзу сярэднявечных містэрый і народнага лялечнага тэатра (на Ўкраіне гэта вертэп, у Польшчы — шопка). Адным з галоўных герояў інтэрмедый з'яўляўся селянін, які размаўляў па-беларуску і быў супрацьпастаўлены польскамоўнаму пану, чыноўніку ці гандляру.

Адлюстраваннем светагляду сялянства, у пераважнай большасці яшчэ праваслаўнага, заставаўся фальклор. Асаблівасцю вуснапаэтычнай творчасці беларусаў стала тое, што пры неразвітасці гістарычна— гераічнага эпасу беларускі казачны эпас з'яўляецца адным з самых багатых у славянскім свеце. Найбольш характэрныя для яго казкі пра асілкаў—волатаў, якія перамагаюць злых пачвараў. Важнае месца ў беларускім фальклоры займелі таксама гістарычныя песні, у якіх адлюстраваліся даўнія падзеі барацьбы з чужынцамі, набегі крымскіх татараў і войны з Масквой. Татарскія наезды сталі самай значнай тэмай гістарычных баладаў беларускага народа. А вось барацьба з нямецкімі рыцарамі ў фальклоры зусім не адлюстравана. У найбагацейшым цыкле каляндарнай сямейна—абрадавай паэзіі асаблівае месца займаюць валачобныя і вясельныя песні, невядомыя ў фальклорнай спадчыне многіх іншых народаў.

Высокага ўзроўню развіцця ў часы контррэфармацыі дасягнуў беларускі жывапіс. Іканапіс, які заставаўся дамінавальным жанрам выяўленчага мастацтва, перажываў, з аднаго боку, вяртанне візантыйскіх і старажытнарускіх канонаў, з другога — пачатак працэсу фалькларызацыі, што асабліва выразна праявілася пазней, у

XVIII ст. Спецыфічныя рысы мясцовага іконапісання, якія ўпершыню выявіліся яшчэ ў XVI ст., сталі афармляцца ў беларускую традыцыю сакральнага мастацтва. Самым распаўсюджаным абразом у XVII ст. тут быў багародзічны (Дзева Марыя — адзіная заступніца людзей). Сюжэт «Страшнага суда» ў беларускіх абразах цалкам адсутнічаў, а біблейскія падзеі мастак адаптаваў да мясцовага асяроддзя. У свецкім жывапісе з канца XVI ст. і да канца існавання Рэчы Паспалітай галоўным стала партрэтнае мастацтва. Адметныя вобразы «сармацкага» партрэта выразна ўвасобілі драматычную гісторыю гэтай дзяржавы.

Важныя змены ў першай палове XVII ст. адбыліся і ў беларускай архітэктуры. У горадабудаўніцтве пачаўся пераход ад сярэднявечнай радыяльна—кальцавой планіроўкі да рэгулярнай з простакутнымі кварталамі, з ансамблевай забудовай гандлёвых плошчаў. У манументальным дойлідстве дайшло да арганічнага сінтэзу італьянскіх архітэктурна—мастацкіх прыёмаў і мясцовых традыцый. Пасля таго, як у Нясвіжы ў 1584—93 г. выкліканы Мікалаем Радзівілам італьянскі архітэктар Ян Марыя Бернардоні (1641—1605) стварыў першы ў Рэчы Паспалітай і другі ў свеце барочны езуіцкі касцёл паводле ўзору знакамітага храма Эль Джэзу, у ВКЛ пачала фармавацца свая школа барока.

Арыгінальныя дынамічныя ярусныя кампазіцыі, у якіх спалучаліся і рэнесансавыя, і барочныя формы, паўсталі і ў народным драўляным дойлідстве. Пашырэнне эстэтычных прынцыпаў барока на традыцыйнае будаўніцтва прывяло да з'яўлення новага тыпу храма — двухзрубнай базілікі з плоскім фасадам. Значныя змены адбыліся ў арганізацыі інтэр'ера і формы даху такіх храмаў. Захаваныя выявы драўляных цэркваў Віцебшчыны і Палесся сведчаць, што там склаліся цалкам сваеасаблівыя архітэктурныя школы. Адметныя формы ў XVII ст. набыло праваслаўнае дойлідства і на Магілёўшчыне, дзе будаваліся цэрквы барочнага тыпу. Элементы ж вялікарускай царкоўнай архітэктуры (какошнікі, цыбулепадобныя галоўкі, закамары ды інш.) былі зусім нехарактэрныя для Беларусі.